

नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले.

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો.

પુસ્તક પહેલું.

(પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ મળધી)

બાપાન્તર કર્તા,

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ.

૧૨૨૩/૧

પ્રકાશક,

આંલ ઇંડીયા હોમ રૂલ લીગ,

હોર્નબી રોડ, કોટ,

મુંબઈ.

પ્રસ્તાવના.

ગોખલે સંવત્સરી સમયે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માનાં લાપણોનો અનુવાદ બહાર પાડવાનો વિચાર પ્રથમ મને સુઝેલો હોવાથી પહેલાં પુસ્તકની પ્રસ્તાવના હું લખું એ કંઈક અંશે યોગ્ય છે. ગોખલે સંવત્સરી આપણે સદાય ઉજવતા રહીશું એવી ધારણા છે. હરેક અવસરે ભજનકીર્તન કરી લાપણો આપી વિસર્જન થવું એમાં ઘણીવેળા કાળક્ષેપ થાય છે, અને કોઈ લાભ ઉઠાવતું નથી. લાપણોના મહિમા કરતાં કાર્યનો મહિમા વધે એ હેતુથી અને ઉજવવાની ક્રિયામાંથી પ્રજા કાંઈક સંગીન લાભ પ્રતિવર્ષ મેળવી શકે એમ ધારી સંવત્સરીના વ્યવસ્થાપકોએ ગયે વર્ષે એવો ઠરાવ કર્યો કે એ નિમિત્તે કાંઈક ઉપયોગી પુસ્તક માતૃભાષામાં બહાર પાડવું. સાથે કયું પુસ્તક એ પણ નિશ્ચય કરી લીધો, અને પસંદગી સ્વાભાવિક રીતે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માનાં લાપણોની થઈ.

અનુવાદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં દીપ્તી નીકળે એવો, એ મહાન્ પુરુષનાં પવિત્ર વચનો જેવાં મૂળમાં શોભી રહ્યાં છે તેવી શૈભા બને તેટલે પ્રયત્ને આપણી ભાષામાં જળવાય એવો,

આદર્શરૂપ હોવો જોઈએ, એવી સહુની ઈચ્છા હતી. આ કામ પેસા આપતાં ન બનવા જોગ હતું; સ્વયંસેવકોથીજ યાય એવું હતું; એવા સ્વયંસેવકો તો મળી આવ્યા; છતાં હજુએ બન્યું છે કે નહિ? એ તો લવિષ્યમાં જણાશે. જે ભાગની આ પ્રસ્તાવના છે તે ભાગના અનુવાદક રા. રા. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ છે. એમને વિષે કશી યોગબાધ આપવાનું અહીં પ્રયોજન નથી. હું માત્ર એટલુંજ કહીશ કે એ ગુર્જર સાહિત્યના પ્રેમી છે, વિષય એમનાથી અજાણ્યો નથી, અને સ્વર્ગસ્થ મહાત્માના હજારો પૂજારીમાંના એ પણ એક છે. પોતાનું કાર્ય એમણે અતિ ઉત્સાહથી અને પ્રેમભાવથી કર્યું છે, એટલે આશા રાખી શકાય કે આ અનુવાદ ગુર્જર સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવશે.

ગયા વર્ષની સંવત્સરીમાં પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો કરાવ બહાર પડશે એમ સુઘર્ષની હોમ રૂલ લીગે જણ્યું, કે તુરત તેના મંત્રીઓએ ઉદાર મદદ આપવાને તારકર્યો, અને પાછળથી ત્રણ હજાર રૂપીઆ જેટલી મોટી રકમ આ કામ માટે મંજૂર કરી; એટલે વ્યવસ્થાપક મંડળને દ્રવ્ય એકઠું કરવાની કશીએ ચિંતા ન રહી, વગર સંકોચે આવે. મોંઘવારીને સમયે પણ છપામણી, કાગળ, પૂંકાં, વગેરેનું સૌંદર્ય જાળવવાની તે મંડળની ઈચ્છા તુલ્ય થઈ. આ ઉદારતાને સાફ હોમ રૂલ લીગને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ઉપલા પારિતોષ એ તો પ્રસ્તાવનાની પ્રસ્તાવના રૂપે છે. ખરી પ્રસ્તાવના સ્વર્ગસ્થને વિષે કાંઈ પણ લખવું એ છે. પણ શિષ્ય ગુરૂ વિષે શું લખે? કેમ લખે? શિષ્યનું લખવું એ એક વિચારે હૃદયાર્થજ ગણાય. ખરો શિષ્ય તો એ, કે

જે ગુરુમાં શમી જાય. એટલે એ ટીકાકાર તો હોયજ નહિ. દોષ જુએ એ ભક્તિજ નથી, અને ગુણદોષનું પૃથક્કરણ ન કરી શકે એવા લેખક પાસેથી પ્રભાવન કાંઈપણ સ્તુતિનો અંગીકાર ન કરે તો ફરિયાદને અવકાશ નથી. શિષ્યનું આચરણ એજ તેની ગુરુ ઉપરની ટીકા છે. ગોખલેજી મારા રાજ્યગુરુ હતા એમ મેં ઘણીએવાર કહ્યું છે એટલે એમને વિષે લખવા હું મને અસમર્થ ગણું છું, જે લખું તે મને ન્યૂનજ લાગે. મને લાગે છે કે ગુરુ શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ આધ્યાત્મિક છે. એ ગણિતશાસ્ત્રનાં ધોરણ ઉપર રચાતો નથી. એક ક્ષણની અંદર, જાણે કે અનાયાસે, થયો હોયની તેમ એ સંબંધ બંધાય છે અને બંધાયા પછી કદી તુટી શકતો નથી.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ ની સાલમાં અમારી વચ્ચે એ સંબંધ બંધાયો. એ વેળા મને તો એ સંબંધનું જરાએ જાન ન હતું, એમને પણ ન હતું. એજ સમયે ગુરુના ગુરુને, લોકમાન્ય ટિળકને, સર ફિરોજશાહ મહેતાને, ન્યાયમૂર્તિ બદ્રદિન તૈયબજીને, ડા. ભાંડારકરને, તેમજ બંગાળ અને મદ્રાસના નેતાઓને નમસ્કાર કરવાનો શુભ પ્રસંગ મને મળ્યો હતો. હું છેક તરુણ વયનો હતો. બધાએ મારા ઉપર પ્રેમનો વર્ષાદ વરસાવ્યો હતો. એ પ્રસંગો મારી જીવંતીમાં ન ભૂલી શકાય એવામાંના હતા. પણ જે શીતળતા મને ગોખલેજીના પ્રસંગથી મળી તે બીજાઓ પાસેથી હું મેળવી ન શક્યો. ગોખલેજીએ મારા ઉપર વધારે બહાલ રેડેલી એવું મને જરાએ સ્મરણ નથી. જો મહારે બહાલન ઓકડાજ મૂકવા હોય તો મને એવું સ્મરણ છે કે ડા. ભાંડારકર જે અપૂર્વ ભાવ મારા ઉપર પ્રદર્શિત કરેલો તેવો બીજા કોઈએ નહિ કરેલો. તેઓએ મને કહેલું, 'હું હાલ જાહેર કામમાં ભાગ

લેતો નથી, પણ તારેજ ખાતર તારા સવાલને 'વિષેની સલામાં પ્રમુખસ્થાન લેવા ધારું છું.' એમ છતાં મને કેવળ ગોખલેજ બાંધી શક્યા. આ સંબંધે કાંઈ વિશેષ પરિણામ તુરતમાં નહિ પકડેલું. પણ ૧૯૦૨ની સાલમાં જ્યારે કલકત્તાની કૉંગ્રેસ વેળા હું હાજર હતો તે વખતે મને મારી શિષ્યદશાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું. ઉપરના ઘણાખરા બધા નેતાઓનાં દર્શનનો લાભ મને આ વખતે ફરી મળ્યો. મેં જોયું કે ગોખલેજ મને ભૂલી ગયા ન હતા એટલુંજ નહિ પણ તેમણે તો મારી બાંધ પકડી. સ્થૂલ પરિણામ તેને અનુસરતાં આવ્યાં. મને પોતાને ઘેર ઘસડી ગયા. વિષયવિચારણી સલામાં મને ધાસ્તી લાગી કે હું તો રખડ્યો. ઠરાવોની ચર્ચા ચાલી રહી હતી, ત્યારે મારા ખીસામાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે એક ઠરાવ પડ્યો છે એવું કહેવાની મારી હિંમત તો છેવટ સુધી ન ચાલી. રાત તો મારે સાડ રોકાયજ નહિ. નેતાઓ કામ સમેટી લેવા અધીરા થયા. હમણાં ઉઠી જયો એવા લયથી હું કાંપી રહ્યો હતો. ગોખલેજને પણ યાદ દેવાની મારી હિંમત ન ચાલી; તેટલામાં તો તે જોલી ઉઠ્યા, 'ગાંધીની પાસે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ બાબત એક ઠરાવ છે તે આપણે વિચારવો પડશે.' મારા આનંદનો તો પારજ ન રહ્યો. કૉંગ્રેસનો આ મારો પહેલો અનુભવ હતો, એટલે કૉંગ્રેસમાં પસાર થતા ઠરાવોની કીમત મારી નજરે બહુ હતી. ત્યાર પછીના પ્રસંગો ઘણા છે, અને તે બધા પવિત્ર છે. પણ હાલ તો એમનો જે મહામંત્ર મેં માન્યો છે, તેનું વર્ણન કરીને પ્રસ્તાવના પૂરી કરવી ઉચિત જણાય છે.

આ કંઠણ કળિકાળમાં સ્વચ્છ ધર્મવૃત્તિ કોઈક જ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. ઋષિઓ, મુનિઓ, સાધુઓનું નામ ધરાવી તેઓ હાલ ભ્રમણ કરતા જોવામાં આવે છે તેમાં આ વૃત્તિ લાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધર્મના ખજાનચી નથી એ તો સૌ કોઈ જોઈ શકે છે. એક જ સુંદર વાક્યમાં ધર્મ ક્યાં હોઈ શકે એ સ્પષ્ટશિરોમણિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ બતાવી આપ્યું છે:—

‘જ્યાં લગી આત્માતત્ત્વ ચીન્યો નહિ

ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.’

આહું તેના અનુભવસાગરમાંથી નીતરી આવેલું તેનું વચન છે. એ ઉપરથી આપણે જાણી લઈએ છીએ કે મહાત્મપત્ની, મહાયોગી જે યોગની ખઘી ક્રિયાઓ જાણતો હોય, તેમાં પણ ધર્મ વસે છે એમ હમેશાં હોતું નથી. ગોખલેજીએ આત્મતત્ત્વની સરસ ઓળખ કરી હતી, એ વિષે મને જરાએ શંકા નથી. તેમણે ધર્મનો દેખાવ કદી નથી કર્યો, એમ છતાં તેમનું જીવન ધર્મમય હતું. યુગે યુગે મોક્ષ માર્ગે લઈ જનારી પ્રધાન પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવી છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મની શિથિલતા જોવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે ધર્મજગૃતિ કોઈ પ્રધાન પ્રવૃત્તિથી થયેલી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિ હમેશાં તે તે સમયના વાતાવરણની સાથે સંબંધ રાખતી હોય છે. આ સમયે આપણી પડતી દશા આપણી રાજ્યદારી સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ. અપૂર્ણ વિચારને લઈને આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે રાજ્યદારી સ્થિતિ સુધરે તો પડતીમાંથી ચઢતી તુરત થાય. આ વાક્ય એક પક્ષે જ ઝાડું છે. રાજ્યદારી સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી ચઢતી થાય નહિ. પણ રાજ્યદારી સ્થિતિમાં

ગમે તે પ્રકારે પરિવર્તન થાય તોયે ચઢતીજ થાય એવું કંઈ નથી. 'એ પરિવર્તન નીચળવનારાં સાધનો મેલાં હોય તો પરિવર્તન ઉત્પત્તિ ન હોય પણ અવનતિ હોવાનો બહુ સંભવ રહે. સ્વચ્છ સાધનથીજ રાજ્યદારી સ્થિતિમાં થયેલું પરિવર્તન આપણને ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જાય. આ ગોખલેજીએ પોતાની જાહેર જીવનના આરંભમાંજ જોયું એટલુંજ નહિ પણ એ સિદ્ધાન્તને તેમણે અમલમાં મૂક્યો. લોકજગતિ માત્ર રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિદારાજ થઈ શકતી હતી, એ તો સૌએ જોયેલું. એ પ્રવૃત્તિને જો ધર્મનું સ્વરૂપ અપાય તો રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવનારી થઈ પડે. આવો જીવ્ય વિચાર તેમણે પોતાની હિંદુ સેવક સમાજ પાસે અને પ્રજા સમક્ષ મોકલે. તેમણે દૈવતાપૂર્વક કહ્યું કે આપણી રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિ જ્યાં સુધી તેમાં ધર્મવૃત્તિ દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી શુદ્ધ રહેવાની. "દામસ્ ઓફ ઇંડીયા" ના લેખકે તેમનાં અવસાનની નોંધ લેતાં ગોખલેજીનાં કાર્યની આ વિલક્ષણતા ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને રાજ્યદારી ગ્રંથાસી બનાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન સફળ થયે કે નહિ એ વિષે શંકા બતાવી તેમણે વારસામાં મૂકેલી હિંદુ સેવક સમાજને સાવધાન કરી હતી. આ જમાનામાં રાજ્યદારી ગ્રંથાસીજ ગ્રંથાસને દીપાવી શકવાના છે. બીજા પ્રાયઃ ભગવંત્ જીવનનારા જ હશે. શુદ્ધ ધર્મમાર્ગે જનારો કોઈપણ ભારતવાસી રાજ્યપ્રકરણી કાર્યોમાં ભાગ લીધા વિના લાગ્યેજ રહી શકે, એટલે બીજાં રૂપમાં કહેતાં શુદ્ધ ધર્મમાર્ગી લોકસેવાનો અંગીકાર કર્યા વિના રહીજ શકતો નથી, અને રાજ્યતંત્રની જાળમાં આપણે બધા એટલે બધે દરજ્જે શુંચવાયલા છીએ કે રાજ્યતંત્રમાં પડ્યા વિના લોકસેવા સંભવિત નથી. જે જેડુતો

અસહના વખતમાં રાજ્યાધિકારી કોણ છે તેને વિષે અજ્ઞાત રહેવા છતાં પોતાનું સ્વરણ જીવન નિર્ભયપણે ગુજારી શકતા હતા, તેઓની એવી નિરાળી સ્થિતિ હવે રહી નથી. આવે સમયે તેમનું ધર્માચરણ રાજ્યપ્રકરણી સ્થિતિને અવલંબીને હોવું જોઈએ. આ મહત્ત્વનો સ્વીકાર આપણા સાધુઓ, ઋષિઓ, મુનિઓ, મૌલવીઓ, પાઠરીઓ કરે તો સ્થળે સ્થળે હિંદ એવક સમાજ હોય, અને ધર્મવૃત્તિ હિંદુસ્થાનમાં એવું વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે કે જેથી રાજ્યતંત્ર જે અળખામાણું થઈ પડ્યું છે તે શુદ્ધ થાય, હિંદુસ્થાન જે ધાર્મિક સામ્રાજ્ય લોગવતું હતું એમ આપણે જાણીએ છીએ તે સામ્રાજ્ય તે પાછું લોગવે, હિંદનાં બંધનો એક ક્ષણમાં તુટે અને એક પ્રાચીન દેશ એ પોતાની અમર વાણીમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય: લોખંડનો ઉપયોગ તરવાર બનાવવામાં નહિ, પણ હુજ બનાવવામાં થયે, અને સિંહની સાથે ઘેટાં મિત્રભાવે વિચરશે. એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારી પ્રવૃત્તિ ગોખલેજીના જીવનનો મંત્ર હોતો, એજ તેમનો મંદેશો છે, અને હું માનું છું કે સરલ મનથી વાંચનાર, તેમનાં લાપણીમાં આ મંત્ર શબ્દ શબ્દે ઓળખશે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

* "And they shall beat their swords into ploughshares and their spears into pruning hooks." Isaiah 2, 4.

"The wolf and the lamb shall feed together and the lion shall eat straw like the bullock." Ibid 65, 25

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	સ્થળ.	પૃષ્ઠ.
દાદાભાઈ નવરોજી સુ'બર્ધ	૧
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૧)	સુ'બર્ધ	૮
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૨) ...	સુ'બર્ધ	૧૨
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૩) ...	મદ્રાસ	૩૨
સર ફિરોઝશાહ મહેતા (૧) ...	બેલગામ	૪૦
સર ફિરોઝશાહ મહેતા (૨) ...	સુ'બર્ધ	૪૩
વ્યોમેશ ચંદ્ર જાંનરજી લંડન	૫૨
શિવિર કુમાર ઘોષ કેલકત્તા	૫૭
સગિની નિવેદિતા કેલકત્તા	૫૮
મિ. એ. એ. હ્યુમ પૂના	૬૨
સર વિલિયમ વેડર્બર્ન (૧)	અલ્લાહાદ	૬૬
સર વિલિયમ વેડર્બર્ન (૨)	લંડન	૭૧
લૉર્ડ નોર્થબ્રુક અને 'હોમ ચાલ્સ' લાહોર	૭૬

આગ્યેજ આવી ચકયો હશે. દેશના વહીવટમાં, ખામ કરીને શિક્ષણની બાબતમાં, બ્રિટિશ રાજ્યની જે શાણી અને ઉદાર રાજ્યનીતિ ચાલે છે તેને ધન્ય છે કે જે વસ્તુ જે વેળા કલ્પનામાં આવવી એ કઠણ હતી, તે આજ નજરે જોવામાં આવતી થઈ છે. નવીન વસ્તુસ્થિતિ અને તેથી ઉદય પામેલી આશાઓનો ખરો મર્મ સમજીને તે આશાઓ ખર લાવવા માટે જીવંતોડ મથન કરવાનું માન દાદાભાઈ અને તેમની સાથે કામ કરનારા આદિ હિંદુ હિતૈષીઓને ધટે છે. ત્યાર પછી, દેશ સેવકોની એક પેઢી તો કાર્યક્ષેત્રમાંથી ખસીએ ગઈ છે, અને તે પછીની પેઢીના પણ હવે ગણ્યા ગાંઠ્યા જણુ આપણા માર્ગદર્શ તરીકે રહ્યા છે. ચિરંજીવો તેઓ ! પણ દાદાભાઈ તો પ્રથમથી તે અવાપિ પર્યંત સહુ પ્રવૃત્તિના ધુરંધરજ રહ્યા છે, અને વૃદ્ધાવસ્થા કે નિરાશા તેમનો ઉત્સાહ મોજો પાડી શક્યા નથી, તેમ એમના બહાર રહેવાને કારણે એમના દેશ બંધુઓની ઉપરનો એમનો કાબુ લવલેશ ઓછો થયો નથી. નાના પાયા ઉપરથી આજની સ્થિતિએ ચઢેલી હાલની રાજકીય ચલવળને એમણે પોતાના બાળકવત્ ગણીને કુમળી કાળજીથી ઉછેરી છે. તેના વિજય પરાજયને એમણે પોતાનાં જીવનના વિજય પરાજય માન્યા છે, અને તેની સર્વે દશાઓના-તેનું બલિષ્ઠ ઉત્તરવલ હજુ ત્યારની, અને આકાશ મેઘાચળ હજુ ત્યારની દશાઓના-તેઓ શાક્ષી છે. એટલે આજે દાદાભાઈના જન્મની પુણ્યતિથિ ઉજવીને, આજ પચાસથી વધારે વર્ષ થયાં જોયો આપણું મથનો અને મનોરથોની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમા રહ્યા છે તેમને આપણે માન આપીએ છીએ, અને સર્વ શક્તિમાન શંકરનો આજ ખરા અંતરથી પાડ માનીએ છીએ કે આપણી માતૃભૂમિની સેવા માટે સંપૂર્ણ નિવેદિત. આ જીવન આટલો લાંબો કાળ આપણે માટે ટકી રહ્યું છે.

અને, ગૃહસ્થો, એ જીવનની કથા તે કેમ કહી જાય ! એ જીવનની ગંધુર સાધુતા, સરલતા, નમ્ર ક્ષમાશીલતા, એની નમ્ર અત્યંતશ્રદ્ધા, એની ઉદાત્ત દેશ ભક્તિ, એનો વિપુલ પ્રેમ, ઉચ્ચ મનોરથોની સાધના માટે એમનું કઠોર તપ—અખળું વિચારીએ છીએ ત્યારે કોઈ દેવો.

સમક્ષ આપણે ઉભાં છીએ એવું લાગે છે ! બેશક, જે પ્રજા આવો એક નર ઉત્પન્ન કરી શકી તેને માટે આશા રહેવીજ નેહાયે, પણ, એકવાર રાનડેએ કહ્યું હતું તેમ, તે ભલેને ૩૦ કરોડમાં માત્ર એકજ હોય ! પણ મુખ્યના શ્રોતાજનો આગળ દાદાભાઈનાં આદિત્રતું ગુણુગાન કરવાની હું જરૂર નેતો નથી. જાહેતર છે કે આપની રજતથી જે બે પાંચ મીનીટ હજી હું બોલવા ધારું છું તેટલામાં, હાલ કંઈક વિવાદનો વિષય થયેલા એમના મુખ્ય મુખ્ય ઉપદેશો હું સંક્ષેપે કરું. બ્રિટિશ રાજ્યથી આપણને જે મોટા લાભો થયા છે તેનો સામાર રવીકાર, દાદાભાઈના કરતાં કાંઈએ વિશેષ દિલોઝનીથી ક્યોં નથી. પણ આ લાભોને કેન્દ્રકિત કરનારાં બે અનિષ્ટો—એક આર્થિક અને એક નીતિગત—મોંથી પ્રથમ એમનાંજ લક્ષમાં આવ્યાં હતાં, અને એમણે પોતાની લાંબી કારકીર્દિ દરમ્યાન રાજકર્તૃ પ્રજાને તેનું બાન દરાવવાને સતત પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યાં છે. આર્થિક અનિષ્ટ તે આ દેશમાંથી પ્રતિવર્ષ ચાલી રહેલી ધનની ધારા વા દ્રવ્યશોષણ; અને નીતિગત અનિષ્ટ, આખી પ્રજાને ઊંચી અને નીચેનાર ૧૦૦૫૦૫૦થી દૂર રાખીને વામનજી જેવી બનાવી દીધી છે, તે. હવે મારા મને તો આ બન્ને બાજતમાં દાદાભાઈનો પક્ષ તોડ્યો તુટે એમ નથી. દ્રવ્ય-શોષણનો પ્રથમ પ્રથમ લેશુઃ આ બધાં વર્ષ દાદાભાઈ પ્રતિપાદન કરતા આવ્યા છે કે દર વર્ષ દેશનું પુષ્કળ દ્રવ્ય બહાર પડી જાય છે, અને તેનો કશો દેખીતો જાહેરો દેશને મળતો નથી. અને આમાં યુરોપિયન અમલદારો લાંબી રજા ઉપર જાય છે તેમના પગારો, યુરોપિયન લશ્કર માટે ઘોર યોદ્ધિસને આપવાનું ખર્ચ અને હિંદુસ્થાની સરકારના ઈર્ષાંડમાં કરવામાં આવતા ખીજ ખર્ચનોજ સમાવેશ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ યુરોપિયન વેપારીઓએ દેશમાં મેળવીને બહાર મોકલેલા નફાનો, તથા અંગ્રેજ વકીલો, ડોક્ટરો, અને દિવાની અને લશ્કરી નોકરીમાં રહેલા યુરોપિયનોના ખચાવેલાં નાણાંનો પણ સમાવેશ થાય છે—અને દાદાભાઈની ગણતરી એવી છે કે આ ધનધારાનો આંકડો વર્ષ દહાડે બે કરોડ થવા જાય છે. હવે, આ દ્રવ્યશોષણને વ્યવહારોપયોગિતા અથવા રાજકીય આવશ્યકતાના કારણે ગમે તેટલું ન્યાય ભલે દરાવવામાં આવે, પણ કેવળ આર્થિક

દષ્ટિ બિન્દુથી જતાં તો દેશમાંથી આટલું ધન તણાઈ જાય છે એ ચોક્કસ છે, કારણ તેના બદલામાં દેશમાં કશું રહેતું નથી. સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિમાં તો આ લોકો જે નોકરી બજાવે છે તે હિંદીઓ પોતે પણ બજાવી શકે તેમ છે, પણ હાલના અસાધારણ સંબંધોમાં તેઓ હિંદીઓની જગ્યા પચાવી પડ્યા છે, અને અવેજમાં કશું દેશમાં મુકી ગયા સિવાય આટલું દ્રવ્ય બહાર તાણી જાય છે. હવે, હિંદુસ્તાન તવંગર દેશ હોત તોએ વર્ષોવર્ષ આમ નાણું તણાઈ જાય એ કાંઈ નહીં સૂની વાત નહિ ગણાત, પણ હાલતો દરેક તરફથી અને સરકાર કરે તે સમજું સાફ કરે છે એવું અસહ્ય પ્રતિપાદન કરનારાઓ તરફથી પણ કબુલ કરવામાં આવે છે કે હિંદુ જગતના અતિરંક દેશોમાંનો એક છે. અને દાદાભાઈનું કહેવું એવું છે કે વર્ષોવર્ષ દેશમાંથી તણાઈ જતાં નાણાંને લીધે ખરી રીતે કહીએ તો દેશમાં સંચય કરવાનું કાંઈ રહેતું જ નથી, અને ઉદ્યોગનો આધાર મૂકી ઉપર છે, અને મૂંડી સંચયમાંથીજ પેદા થઈ શકે છે તે કારણને લીધે, આ દ્રવ્યશોષણના પરિણામે દેશની ઔદ્યોગિક ખીણવણી દેશનાં સંતાનોથી થવી લગભગ અશક્ય થાય છે. ઉંચા અને જીભેદારી ભરેલા ઝોડાઓમાંથી આપણને આવડત રાખવામાં આવે છે, તે વિષે પણ તેમનું કહેવું એટલું જ સ્પષ્ટ છે. જ્યારે સરકારી નોકરીની ઉંચા દરજ્જાની જગ્યા મેળવવા માટે આપણે લીધેલા કડીએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણા દેશજનો માટે કેટલી વધારે જગ્યાઓ માગીએ છીએ એટલું જ નથી; જો કે તેટલું જ હોય તોએ તેમાં કાંઈ નામોશી ભરેલું નથી. પણ ખરી રીતે જતાં, આપણે તો રાજ્યની જવાબદારીમાં ભાગ માગીએ છીએ. જે જગ્યાઓ ઉપર કામ કર્યાંથી યુક્તિમત્તા, ચારિત્રગળ, અને ચાહે તેમાં કામ ઉપાડવાની શક્તિ વધે, અને જે શક્તિઓને લીધે જ ખરી રીતે રાજકોળ કરનારા પુરુષો, અને માત્ર વશવર્તી રહેનારા પુરુષો વચ્ચે ભેદ પડે છે તે શક્તિઓ ખીણાવે, એવી જગ્યા આપણા દેશમાં આપણે મેળવવી છે. વારુ, ત્યારે કેટલાક રીક્ષાકારો કહે છે, કે દાદાભાઈ તો હમણું હમણું જાહુ જ કડવી ભાખા વાપરે છે, અને તેવી ભાખાથી તો રાજકર્તા વર્ગનાં માણસોમાં માત્ર ધૃતિરાહુ જ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. હવે, ગૃહસ્થો, આવી ક્રિયા કરનારા લોકોને

હું એક બે બાજતો વિચારી જોવાની વિનંતિ કરીશ. સૌ કોઈ જાણે છે કે આખી જગતમાં દાદાબાઈના જેવા નરમ માણસ બહુ વિરલ હશે. આવા માણસને જ્યારે કડવી બાધા વાપરવાની ફરજ પડે, ત્યારે વસ્તુસ્થિતિમાં કંઈક એવું હોવું જોઈએ કે જેને લીધે એમને આટલું તપવું પડે. આ કારણથી એમને તપીને બોલાવવાની જવાબદારી તે વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારાઓને સિર છે, દાદાબાઈને સિર નથી. વળી, દાદાબાઈના છેક પૂર્વાવસ્થાના લેખો જુઓ; મધ્યાવસ્થાના એ જુઓ અને હું એકડક કહી શકું છું કે એ લેખોમાંના એક પણ શબ્દ કોઈ એવો નહિ દાદી આપી શકશે કે જે કડવો કહી શકાય. બે હમણાં કેટલોક કાળ થયાં એઓ એવી બાધા વાપરવા લાગ્યા છે કે જે કદાચ કોઈને બહુ કડક લાગે, તો તેનું કારણ એટલું જ છે કે આટલાં વર્ષો થયાં એમનું સંઘર્ષ ક્યેકું અસહ્યસ્થાન જેવું જ રહ્યું છે; ખીજું કારણ એ કે તેમને તેમજ આપણને સોને એમ લાગે છે કે ઈશ્વરના સત્યના અદલ આદર્શો હાલ કેટલાંક વર્ષો થયાં ઉતરતા જતા ચાલ્યા છે. આ ઉપરાંત, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, પોતાને જે સત્ય લાગે છે તે, મારા તમારા જેવા દાંડોદૂભો કરીને કહે તેમ નહિ પણ ચોખ્ખું અને ચઢ કહેવાનો દાદાબાઈ જેવા વયોવૃદ્ધ અને દેશના પરમ હિત માટે જીવન અર્પણ કરનારા પુરુષને અધિકાર છે. મારે મને તો દાદાબાઈ આજે પોતાના દેશજંદુઓનાં નહિ પણ દેશના રાજકર્તાઓના પણ ગુરુને ગ્યાને છે. અને ગુરુજી તો સમ્યક સુંદર અને રસિક રાજદોષી રાજગાર્યા વિના રમ્યા અને ઉધાડું જ કહે છે એવી ફરિયાદ કોઈ કરે ખરો કે? ગૃહસ્થો, આથી ફરિયાદ કોઈ કોઈવાર અગ્રેજ લોકો કરે તો મને તે કાંઈ બહુ લાગે નહિ, પણ ખરેખર જેમણે પોતે દેશને માટે કંઈ જ નહિ અથવા તો જૂન જોવું કીધું છે તેવા આપણા દેશી બાઈઓ બેઠકક એમ કહે કે કડક બાધા વાપરીને દાદાબાઈ જ દેશ હિતને હાનિ પહોંચાડે છે તો તે હું લેશમાત્ર સહન કરી શકું એમ નથી. નહિ, બાઈ નહિ, દાદાબાઈ કડક કે નરમ, શુભે તેવી બાધા બસે બોલતા, આપણે તો તેમના ઝૂંઝા તોળે જ છીએ. દાદાબાઈને જે તરછોડે તે આપણને જોઈ તો નથી, તે આપણા જ નથી. દાદા ઉપર જંગલી અને અપમાન બરી રીતે જે હાથ ઉગામવા

સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે આપને હું વધુ રોકવા માગતો નથી. પણ હું એસી જાઉં તે પહેલાં તમારામાંના યુવકોને હું એકાદ બોલ ઉપદેશનો કહી લઉં. યુવક મિત્રો, પ્રભુએ દાદાભાઈના જીવનથી કેવું બળ્ય દટાવત તમારી સમક્ષ મૂક્યું છે! એમના બળ્ય જીવનનાં મનનથી તમારામાં જે ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે તે, માત્ર તેમનું નામ સાંભળી તમે જે આનંદોદાર કરો છો તેટલામાંજ આવિર્ભાવ પામે તો આ પુણ્યતિથિ ઉજવવાનો હેતુ ભાગ્યેજ સધાયો કહેવાશે. એ જીવનમાંથી મળતા બોધ ઉપર મનન કરવાનું અને તેને તમારાથી બને તેટલે અંશે વિચાર અને આચારમાં ઉતારવાનું કહું છું, કે જેથી કરીને વખત જતાં એ ઉચ્ચ ગુણો તમારાં જીવનનાં સ્વાભાવિક લક્ષણો બની રહે. જંધુઓ, પરમ કૃપાળુ સર્વજ્ઞ ભગવાન જૂદી જૂદી પ્રબળને જૂદે જૂદે વખતે, સૌ સૌની જરૂરીઆત પ્રમાણે એવા મહાપુરુષો આપેછે, કે જેઓની જ્યોતિ જગતના પામર જનોનો પંથ ઉગ્મળે છે. હું નિઃસંદેહ કહું છું કે દાદાભાઈ આપીને પ્રભુએ આપણને એવા એક મહાપુરુષ આપ્યાછે. મારે મને તો દાદાભાઈ જગતના કોઈપણ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઉચ્ચોચ પ્રતિની દેશભક્તિના એક સર્વ શ્રેષ્ઠ નમુના છે. અલબત્ત, આપણે કોઈ એમની કીર્તિ કે કાંઈક એમના જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથીજ. તેમજ એમના અચ્ચત સંકલ્પ, એમની ઉદ્યમ કરવાની ચમત્કારિક શક્તિ અને એમની ઉંચી કોટિની મનોજાતિ પણ કોઈકમાંજ આવી શકે. પણ આપણે સૌ જાતિ અને ધર્મના ભેદ સિવાય દેશને માટે તેમના જેટલો અનુરાગ રાખી શકીએ: આપણે સૌ જે મહાકારણને માટે તેમણે એક નિષ્ઠાથી પોતાનું જીવન અર્પણ કીધું છે તેને માટે કાંઈક બોગ તો આપી શકીએ છે. દાદાના જીવનમાંથી મળતો, માતૃભૂમિને માટે આત્માર્પણનો પરમ બોધ તો નિદાન આપણે લઈ શકીએ. અને જે આપણા યુવકો જોડેલોજ બોધ પોતાનાં જીવનમાં રહેજ રહાજ પણ ઉતારશે તો, વખતો વખત કાળાં વાદળ દેખા દેતાં છતાં પણ ભવિષ્ય ઉજળું આશા ભર્યુંજ આવનાર છે.

સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, મને ધીરજથી સાંભળવા બદલ હું આપનો બહુ આભારી છું.

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.

૧.

[મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ઉપરનું આ આપણું નામદાર ગોખસેએ સને ૧૯૦૧ના જુલાઈ મહિનાની ૯ મી તારીખે મુ'બધમાં, તે વખતના મુ'બધના ગવર્નર લૉડ નોર્થકોટના અધ્યક્ષપણા નીચે મળેલી સમારક સભા સમક્ષ આપ્યું હતું.]

નામદાર સાહેબ, આ જમાનામાં જે કોઈ હિંદવાસીને તેના પ્રેમાર્જ, કૃતાર અને શોકાર્ત દેશખંડુઓ તરફથી સમારક પટયું હોય તો તે હિંદવાસી ખરેખર સ્વર્ગસ્થ રાનડે હતા. ચાલીસ વર્ષ સુધી રાનડેએ આપણે માટે કદ વેઠ્યું; અને તે એક ક્ષેત્રમાં નહિ પણ સાર્વજનિક હિત પ્રવૃત્તિના લગભગ સપળાં ક્ષેત્રોમાં અતુલ નિષ્ઠા અને હૃદયથી અને અતિ કેડવી નિરાશામાં પણ અખંડ રહેલી શ્રદ્ધાથી વેઠ્યું. એમણે આપણું માટે જે કામ કીધું છે, વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત હવેના જે આદર્શ એમણે આપણી સમક્ષ મૂક્યા છે, અને દેશની સેવામાં ઉદાર રીતે વ્યતીત કરેલા જીવનનો જે ઉત્તરો દાખલો એમણે આપણને બેસાડ્યો છે—આ સૌ, સદા કાલ, મારા દેશ ખંડુના અમોલાં ધન તરીકે રહેવાનાં. ખર્ચ છે કે રાનડે, જે કામ કરી શક્યા તેમાંનું—પણ, કુદરતે તેમને ઉચ્ચોચ પ્રતિભા બુદ્ધિ શક્તિ પ્રોત્સાહ સાથે બહેલી હતી તેને લીધેજ થઈ શક્યું; પણ આ બહિસો સાથે ખંત બર્ષો બગીરજ ઉદય, કેડક સંયમ, અને હૃદયના ઉંચા ચુણો બેગા થયેલા ન હોત તો એ બહિસોથી બહુ અર્થ સધાત નહિ; સામાન્ય રીતે આટલા હૃદયના શુણ્ણ એકલા કોઈપણ જણને પોતાના ખંડુઓમાં બહુ માત્ર પમાડવાને પૂરતા છે, પણ રાનડેમાં તો ઉંચી બુદ્ધિ શક્તિ સાથે એ શુણ્ણનો અનુપમ એક સંગ હતો. મને જે ઠસવ રજૂ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં દેશમાં સર્વ વર્ગના લોકોને રાનડેને એવજ સમારક ઉજી કરવા માટે નાણાં બરવાતી વિનંતિ કરવી એવું કહ્યું છે—આ અતિ સુયોગ્ય દગખાસ્ત છે. કારણ બાતિ, અને વર્ગની પદા-વૈભવની વધારે વેગળા રહેનાર એમના કરતાં બાળેજ કોઈ હશે, અને

न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे.

ખીજ કામોના ઉત્તમ લક્ષણોનો સ્વીકાર કરી સામાન્યજીવને માટે તેમની સાથે કાર્ય કરવાને વધારે તૈયાર એમના કરતાં કોઈ બાગ્યેજ હશે. ખરે, જુદી જુદી કામના લોકો રાષ્ટ્રીય કાર્યો માટે ત્યાં એકત્ર મળે, અને 'અમે હિંદીઓ પ્રથમ છીએ, અને હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી વગેરે પછી છીએ' એવો ભાવ ત્યાં અનુભવે તેવું એક સામાન્ય વ્યાખ્યાન સ્થાન ઉત્પન્ન કરવું એ એક એમની જાહેશીનો અતિપ્રિય મનોરથ હતો. રાનડેના આદર્શોમાં લેગમાત્ર જાતિતા કે મંદુચિતતા ન હતી. માનવ પ્રવૃત્તિની સર્વે દિશામાં, અને સર્વે વર્ગોના અને દરજ્જાના લોકોમાં પ્રગતિ થાય એવી એમની ઇચ્છા હતી, અને ખીજ સર્વ વસ્તુ ઉપરાંત મનુષ્ય તરીકે મનુષ્યનું ખરું ગૌરવ સ્વીકારવાનું એમને તે કહેતા. પોતાના સમક્ષ રાખેલા આદર્શને એઓ ટેની એક નિષ્ઠાથી જાહેશીમાં ઉતારી શક્યા છે, તે આપણને સેને જમર છે. જીવનમાં બહુ ઉત્તમ લક્ષ્ય એમણે સાધ્યું ખરું, પણ તે માટે એમને ઘેટાં મોટા ભોગ આપવો પડ્યો છે? એમને શરીર મુખતો જે ભોગ આપવો પડ્યો છે, તે વિષે હું જોણતો નથી, કારણ રાનડેના કરતાં વધારે આનંદથી, અથવા વધારે ગિન તકરારે કે નિવૃત્તિ મેળવી લેવાની જોઈ આશાથી બાગ્યેજ કોઈએ પોતાનો કાર્ય-ભાર વહન કર્યો હશે; પણ હું તો એમને વારંવાર જે માનસિક દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે તે વિષે જોણું છું. આપણી સમાજની હાલની ઉત્ક્રાંતિની દશામાં, રા. તેલંગ અને પોતાના જેવાને, આચારના જે આદર્શોથી અને કર્તવ્યના જે પક્ષેથી વારંવાર કેવું ધર્મમ કટમાં આવવું પડ્યું તે, આજ જગ્યાએ આઠ વર્ષ ઉપરેશ. તેલંગ વિષે જોણતાં રાનડેએ બહુ બહુ ઉત્તમ રીતે કહી બતાવ્યું હતું. એ કથન તો ત્યારપછી સુપ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. પોતાની પ્રવૃત્તિના અનેક ક્ષેત્રોમાં એમને આ ધર્મસંકટ નડ્યું હતું, અને વારંવાર તેથી ઉપજતું દુઃખ તેમને સહન કરવું પડ્યું હતું. સાસારિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં, એઓ જેને જેનડી જાહેશી કહેતા તેવી જાહેશી એમને માગવી પડી હતી એટલુંજ નહિ, પણ રાજકીય વિષયોમાં પણ, એક પ્રકારનો દેખીતો કલહ ઉત્પન્ન થતો, રાનડેનાં જાનું કામ કેવું છે-અને તેમની

મુરદેશીઓ દેટલી છે તે સ્વીકારીને તેમની સ્થિતિ વિચારવી ધટે છે; તે બાબત, અને દેશનું પરમ હિત જ્ઞેતાં શું આવશ્યક છે તે બાબત વચ્ચે આ કસદ જગતો, અને આ બે કર્તવ્યનું સમાધાન કરવામાં ઘણીએવાર ચિંતા અને દુઃખ વહોરવા પડતાં. પણ રાનડે આ સંધ્યો સંતાપ સમજીને સહન કરી લેતા; તેઓના મને એ સંતાપ તો બાવિધ્યમાં યત્નારાં સારાં વાનાંઓ માટે તેવારી હતી. એકવાર એઓ જોડ્યા હતા કે, “શૂળીનું દુઃખ સહન કરવાની આપણી ફરજ છે તે એટલા કારણથી નહિ કે સહેવામાં કાર્ષ્ક મીઠું સુખ રહેતું છે, પણ ને કારણ માટે તે દુઃખ જોગવનું પડતું હતું તે કારણનું મહત્ત્વ વિચારમાં લેતાંતો દુઃખ અને સંતાપ કશા લેખામાં નથી એટલા માટે.” રાનડેનું એક બીજું લક્ષણ હું તમોને કહીશ; તે એ કે તેમને સતત આત્મપરીક્ષણને કંઠજી અભ્યાસ હતો, અને આખી છંદગી એઓએ પોતાને કંઠ નિયમોને અધીન રાખીનેજ આજી છે. રાનડેના કરતાં પોતાના પ્રતિ વધારે સખતાધી, અને પારકાના પ્રતિ વધારે ઉદારતાથી જ્ઞેનાર બીજા જાગ્યેજ કોઈ હશે. હમેશાં આત્મસંયમ રાખવાની એમની દેવ કંઈ તેમને કુદરતી બક્ષિસ તરીકે મળી ન હતી, પણ સતત સખત નિયમોને આધીન રહેવાની એમની વૃત્તિના પરિણામે યથા પામી હતી. એમના ઉપર કરેલા ઘણાજ જનુની અને નામેરસી બરેલા હુમલાઓવાળાં લખાણો કાળજી પૂર્વક વંચાવતા અને એમના કંઈ બોલેલા કે લખેલાની પ્રશંસાત્મક નોંધ વાંચવાની પડતી મુશ્કવતા મેં એમને ઘણીવાર જોયા છે. આ હુમલાઓથી એમને દુઃખ થાય એવો એમનો સ્વભાવ ન હતો એમ માનવું એ જુલ છે. ખરું છે કે મુદ જગતની અધમ જાંતળથી અતિ દૂર ઉંચે એમના પોતાના નિરાળા સ્થાનમાં એઓ વિચરતા. પણ એમનું હૃદય અતિશય કોમળ હતું, અને હરેક પ્રકારનો અન્યાય તેમને તીવ્ર રીતે લાગી આવતો. છતાં, આ દુઃખનું મહત્ત્વ એની મર્યાદા શીખવવાની શક્તિમાં છે એમ માનીને તે સહન કરી લેતા, અને પોતાના નિકટમાં નિકટના આત્મીયોની આગળ પણ તે બાબત કદી ફરિયાદ ન કરતા. દેશના ખરા દિલથી કામ કરનારાઓને કોઈ અદ્વિત ત્વરાથી પરખી લઈ, તેમને

ઉત્તેજન આપવાની તેમની ખાસીઅત વિશે મારા મિત્ર, સર ભાલચંદ્ર
પ્રસાદે કરી ચૂક્યા છે. હું તે વિશે એટલું જ કહીશ કે એ બાબતમાં તો
એમની શક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી હતી, અને આને પરિણામે, દેશમાં
સ્થળે સ્થળે એકલા એકલવાયા કામ કરતા અનેક યુવકોના ગ્રહ મંડળમાં
એઓ મધ્યસ્થ સૂર્ય રૂપે રહી તે સૌને પોતાનો પ્રકાશ અને ઉષ્મા આપતા,
અને એમની આસપાસ તે સૌ પોતપોતાની કક્ષામાં અને પોતપોતાને
અંતરે રહીને પ્રદક્ષિણા કરતા. આવા યુવકોમાં એઓ અતિશય ચમત્કારીક
બક્તિભાવ જન્યુત કરી શક્યા હતા, અને જે કામ કરનારા યુવકો એમની
સાથે ગાઢ અંગત પરિચયમાં આવવાને ભાગ્યશાળી ધતા તેમને તો એમનું
વચન તે શાસ્ત્ર રૂપ હતું, અને કરેલા કાર્ય માટે મળેલી એમની પસંદગી એ
તેનું પગ્મ ઐહિક દ્વળ હતું. ખરી રીતે, રાનડેમાં એક મહાન શુરૂનાં આદર્શ
સક્ષણ અતિ ઘણું અંશે રહેલાં હતાં. અને ત્યારે આવા શુરૂ આપણને
છોડી ગયા છે, ત્યારે આપણા પડતાં આબડતાં પગલાંનો પથ જે ન્યોતિ
અધાપિપર્યંત ઉજળા રહી હતી તે એકાએક હોલાઈ છે, અને આપણું
જીવન ઉપર અધકારનો પડદો પડ્યો છે, એમ આપણને લાગે તેમાં શી
નવાઈ ? છતાં, નામદાર માહેબ, અમે એટલી તો નમ્ર આશા રાખી
શકીએ કે જેમણે આ પ્રજાને રાનડે આપ્યા તેઓ તેને અવાધ આગ્યે
બીજા રાનડે આપશે. દરમ્યાન, જે પ્રજાએ રાનડેને ઉત્પન્ન કર્યા તે પ્રજાને
આશા હોડવાનું કશું કારણ નથી એવી પ્રજા રાખી, એમનું નામ સદા
અંતરમાં ગખવું, એમનું અનુકરણીય જીવન સદા સંઘરી રાખવું અને
એમના ઉપદેશ આપણા જીવનમાં ઉતારવા એજ આપણું કર્તવ્ય છે.

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.

૨.

[મહર્ષિ રાનડેની સને ૧૯૦૩ ની મૃત્યુતિથિ ઉપર મુંબઈની હિંદુ યુનિયન ક્ષણ સમક્ષ નામદાર ગોખલેએ આપેલું બાપલુ.]

અધ્યક્ષ સાહેબ, સત્તારીઓ અને મદ્દગૃહસ્થો:-ગયા જન્મુઆરીમા મારા મિત્ર રા. પાંચેએ હિંદુ યુનિયન ક્ષણ તરફથી આ વર્ષની રાનડેની મૃત્યુતિથિ ઉપર બાપલુ આપવાનું મને નિમન્ત્રણ કર્યું હતું. એમનો પત્ર મળ્યો એટલે મને લાગ્યું કે આ નિમન્ત્રણ સ્વીકારવું એ મારી ફરજ છે; પણ હું તે વેળા કલકત્તા હતો, અને માર્ચ આખર પહેલાં મારી આ તરફ આવવાની વાજી ન હતી. આ કારણથી મેં મારી સ્થિતિ બાબત તે પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં ખુલાસો કરી સાથે સાથેજ નિવેદન કર્યું કે 'પ્રસ્તુત પ્રસંગ કોઇપણ કારણે, કોઇ ખીજા અતુકલ દિવસ ઉપર મુક્તવી રાખવાનું જની શકે તે વેળા કલબને મારી નમ્ર સેવા આપવાને હું તૈયાર છું.' કલબની કમિટીએ ધણા માન સાથે મારી માગણી સ્વીકારી, અને મને અતુકલ એક દિવસ નક્કી કર્યો. આ કારણથીજ ને બાપલુ આશરે ૭ માસ ઉપર થવું જોઇતું હતું તે બાપલુ આપવાને આજે તમે મને તમારી સમક્ષ ઉભેલો જુઓ છો.

સત્તારીઓ અને મદ્દગૃહસ્થો, રા. પાંચેના પત્રમાં કરેલી વિનંતિ સ્વીકારવી તો સહેલી હતી. પણ મારા બાપલુમાં મારે શું શું કહેવું તે બાબત નિશ્ચય કરવો એ તેટલું સહેલ ન હતું. તમે સૌ જાણો છો કે રાનડેનો ખુદ્દિ પ્રભાવ બહુ જાણે હતો, અને તેની સાથે અખૂટ ઉદ્વેગ અને અગાધ આંતર નિશ્ચય તેમનામાં ભેગા થયેલાં હતાં. અને પાંત્રીશ વર્ષ પર્થત આ સુવિખ્યાત પુરુષે એક પણ દિવસનો આંતરો પાડ્યા વિના કે રજા જોગવ્યા વિના અહોનિશ વાચવાનું, વિચારવાનું, લખવાનું, જોતવાનું અને કામ કરવાનું ચાલુ ગાળ્યું છે. આ કારણથી રાનડેની ઉપરના બાપલુનો પાયો જે સાધન-સામગ્રી ઉપર રચવામાં આવે તે જેવી મહાભારત છે કે તેનાથી

કોઈપણ જાણુ ચકિત થાય અને અકળાઈ જાય. ખરે, રાનડેનાં જીવન અને જીવન કાર્યના જુદા જુદા ભાગો ઉપર દસ બાર આપણા આપવાં, એ આજે સાંજે મારે જે સામાન્ય વ્યાખ્યાન આપવાનું છે તેના કરતાં મને તો વિશેષ સુગમ લાગે છે. વાર, પ્રથમ તો આપણા કાળના એઓ શ્રેષ્ઠ સાધુ હતા, અને એમનો સંસર્ગ ઉચ્ચ અને પાવન કરે એવો હતો; આ વિચારતાં રાનડેનું એક સનનન તરીકે આપણે વિવેચન કરી શકીએ. વળી, એમનો હિંદ માટે પ્રેમ નિરવધિ હતો, અને હિંદના કલ્યાણ માટે એમનો અથાગ શ્રમ દેશના કોઈ માટે સદાકાળ ઉજળા ઝગઝગતાં દષ્ટાન્ત રૂપ રહેનાર છે, આ વાત વિચારમા લેતાં આપણે એમનું એ દેશ સેવક તરીકે વિવેચન કરી શકીએ. વળી, એમની વિશાળ દષ્ટિ સમાજની આખી ઇમારત ઉપર, તેના તળાએથી તે ટોચ સુધી પૂરી વળતી, અને તેના સર્વ અંગો, ગત્ય, સંસાર, ધર્મ, વ્યાપાર, નીતિ અને શિક્ષણનું એકી વખતે નિરીક્ષણ કરી લેતી, આ વિચારતાં, એક સમાજ-સુધારક તરીકે તેમને વિષે બોલી શકીએ; અથવા તો પંડિત અને ગુરુ તરીકે, કે મારા ધારવા પ્રમાણે, આપણા કાળના એક મર્વ શ્રેષ્ઠ કાર્યકર્તા તરીકે આપણે એમને વિષે બોલી શકીએ; અથવા તો આપણે એમના વિચારો અને ઉપદેશો, તથા આપણાં વિધિવિધ ગૃહીય કાર્યપ્રદેશોમાં એમની કામ કરવાની દળ લઈને તપાસી શકીએ. આ પ્રમાણે આપણે જુદાં જુદાં દસ બાર વ્યાખ્યાન આપી શકીએ, અને તેમ છતાં પણ આપણા વિષય અધૂરો રહે. પણ રાનડેના કાર્યની આ સર્વ દિશાઓ સંબંધ એક સામાન્ય વ્યાખ્યાન આપવું—અને તેષે છેક હીંદની નહિ લાગે એવું આપવું—એ તો મારા ધારવા પ્રમાણે બહુ કઠણ કામ છે. આજ તમોને હું જે કહેવા માગું છું તેમાં રાનડેની કારકીર્દિ અથવા તેમનાં કાર્યનું વિવેચનાત્મક દિગ્દર્શન કરવા માગતો નથી. પ્રથમ વાત એ છે કે તેમના કાળથી આપણે બહુ છેટા નથી. અને ખીજી વાત તો એ છે કે તેમના એટલો બધો નિકટ રહ્યો છું કે તેમની કારકીર્દિનું વિવેચનાત્મક દિગ્દર્શન કરવા માટે જે તટસ્થતા જોઈએ તે તટસ્થતા મને મળી શકી નથી. પણ જે નિકટતાને લીધે એમની વિવેચનાત્મક જીવન કરવાને માટે હું કંઈક

અંશે અનધિકારી થાઉં છું, તેજ નિઃકરતાને લીધે તેમના અંતરતમ વિચારો અને વ્યાસાઓ, તેમના આદર્શો અને મનોરથો, અને જેમના જેમના સંમર્ગમાં તેઓ આવતા તેમના ઉપર તેઓ વિદ્યુત્સમ અસર કરતા તેની ખરી કુંચીનું સાડું પિંછાન મેળવવાની અપૂર્વ તક મને મળી હતી. અને આજે અહીં હું આ બાબતો વિશેજ બોલવા ઇચ્છું છું જે ચોદ વર્ષ મને એમના ચરણ આગળ બેસવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તે દરમિયાન તેમનામાં જે જે મને ખાસ ખુશીઓ લાગી છે તે હું આજે તમોને અને તેલકી સંશિષ્ટ રીતે કહીશ; એમનો કાર્યમન્ત્ર શું હતો, અને મોટામોટી મુશ્કેલી અને નિરાશામાં એ મન્ત્ર ગેણુ ટકી રહ્યો હતો, તથા જે પાક ઉત્પન્ન કરવા માટે તેમણે શ્રમ લીધો હતો તે વખત આખે લક્ષુવામાં આવે અને નિષ્ફળ નહિ જાય તે અર્થે તેઓ આ દેશની ઉગતી પ્રગ્ન માટે શેા સદેશ મેલી ગયા છે, આ સી હું સંક્ષેપમાં આપની સમક્ષ કહીશ.

એમની દેશભક્તિ.

રાનડેના સમાગમમાં આવનાર કોઇપણ જાણુને એમની ચમત્કારિક શ્રુતિની અંદર રહેલી, પ્રથમ વસ્તુ જે જાણાતી તે તેમની શુદ્ધ, પ્રબળ, નિરસીમ દેશભક્તિ હતી. મારા બાપા જન્મભારમાં, પોતાના દેશના અને તેના કલ્યાણના વિચારમાં અહોરાત્ર આટલા બધા સંપૂર્ણ નિમગ્ન રહેલા બીજા મેં માત્ર દાદાબાઇ નવરોહનેજ જોયા છે. એમને હિંદનો ગત કાળ એ મહા અભિમાનનું અને યોગ્ય અભિમાનનું કારણ હતો; પણ ગતકાળના કરતાં એ એમના વિચાર વર્તમાન અને ભાવીમાં વધિક નિમગ્ન હતા, અને આ વાતના સુધારાના નુદાં નુદાં ક્ષેત્રોમાં એમની અતુલ અદ્ભુત પ્રવૃત્તિનું મૂળ હતી. સ્વિટિચ રાજ્યમાં આપણા લેકા માટે મોટા મોટી તકો રહેલી છે એમ, તથા વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિમાં દેશને માટે કરવાનું કામ અત્યુક્ત મર્યાદામાં રહીનેજ કરવાનું છે એવું પૂર્ણ અને પાકી રીતે રાનડે સમજ્યા હતા. મેં સાંભળ્યું છે કે ત્યારે તેઓ કોલેજમાં હતા ત્યારે તેમના વિચાર કંઈક વધારે ઉન્નત હતા ખરા. મદ્યગત ઝુવેનિલાજ

માધ્યમે એકવાર મને કહ્યું હતું કે તે કાળે રાનડેએ એક નિબંધ લખ્યો હતો તેમાં મરાઠા રાજ્યની સાથે બ્રિટિશ રાજ્યને સરખાવતાં બ્રિટિશ રાજ્યની ખૂબ ધૂળ કાઢી હતી. એલિઝ્બેથ ડૉનેલના પ્રિન્સિપાલ તે વેળા સર એલેક્ઝાન્ડર આન્ટ હતા—તેમને રાનડેની શક્તિ માટે બહુ માન હતું અને રાનડે પ્રતિ પ્રીતિ ધરાવતા હતા—તેમણે રાનડેને બોલાવીને કહ્યું: “અહ્યા નાદાન, જે સરકાર તને કેળવણી આપી રહી છે, અને તારા લોકોને માટે આટલું બધું કરી રહી છે તેની તારે વગોવણી કરવી નહિ જોઈએ.” અને એ વાતથી પોતે અત્યંત નાખુશ થયા છે એમ દર્શાવવા માટે એમણે રાનડેની સ્ટાલરશિપ ૭ માસ બંધ કરી હતી. મારે અહીં કહી દેવું જોઈએ કે આ ઠપકાની પાછળ કાંઈપણ કડવાશ રહી ન હતી, કારણ કે રાનડે, સારી હાંફગીભર સર એલેક્ઝાન્ડર માટે હંડા ભક્તિભાવ અને બહુ માનથીજ બોલતા. વધુ વાંચન અને મનન સાથે વિચાર વધુ પરિપક્વ થતા ગયા, દૃષ્ટિ વિશાળ બનતી ગઈ અને થોડા કાળમાં તો રાનડે પોતાનાં જીવનનું મહાલક્ષ્ય સમજ્યા, અને પેલા કાર્યમન્ત્રને પામ્યા, જે કાર્ય મન્ત્રને ગમે તેટલો અન્યાય, વિરોધ કે નિરાશા કદી મોઝો પાડી ન શક્યા. એમની હાંફગીને એકપૂરે મનોરથ એ હતો કે સેંકડો વર્ષના પ્રમાદમાંથી હિંદને જાગૃત કરી, તેને સત્ય, ન્યાય, અને સ્વમાન સમજતી, હૃદયની સઘળી ભૂખે સમજતી, ઉદાત્ત આદર્શોથી અનુપ્રાણિત અને મ્હોટાં રાષ્ટ્રીય કાર્યો આદરતી એક મહાન સજીવ પ્રજા બનાવવી. અને એમણે ચિંતર નિશ્ચય કીધો કે હિંદ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે જે સંબંધ જોડાયો છે તે આ મનોરથની સિદ્ધિ માટે પ્રજાએ નિર્મેલી સામગ્રી રૂપ છે. આ તેમનો નિશ્ચય કદી કોઈ પણ સંજોગોમાં ડગ્યો નથી. એમના વિષે ખોટા વિચાર બંધાતા અને એમના અર્થના અનર્થ થતા તોપણ આ નિશ્ચયમાં તો તેઓ દૃઢજ રહ્યા. વારંવાર એઓ એમની આસપાસના માણસોને કહેતા કે જો કે આ રાજ્યમાં વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષા માટે ક્ષેત્ર નહાતું છે, અને એક એકલી વ્યક્તિની શક્તિના આધારે માટે બહુ ઓછો અવકાશ છે, છતાં આપણને આપણી સ્થિતિના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, અને આપણે આવેલો અવસર ગુમાવીએ નહિ તો આપણા

જનસમૂહ માટે ધણી મોટી આશા રહેલી છે, અને આપણી સમક્ષ મ્હોદું ભાવી રહેલું છે.

અને આ પ્રયત્ન માન્યતાનો વેગ સુધારાનાં લેત્રમાં રાનડેની સધળી પ્રવૃત્તિમાં ઉતરતો હતો. માત્ર સત્યના પ્રેમથી અને અસત્ય કે અશુભ પ્રતિ અલુગમાથીજ રાનડે સુધારક બન્યા હતા એમ નથી; આ બંને વાનાં હતાં ખરાં; પણ રાનડે પ્રકૃતિથીજ એવા તો નમ્ર અને ક્ષમાશીલ હતા કે કોઈપણ જાણની કોઈપણ પ્રકારે લાગણી દૂભવાતી અટકાવાય ત્યાં સુધી તેમની ધાર્મિક માન્યતા કે સામાજિક હિતો તરફ વેગ વૃત્તિ ધારણ કરીને તેમનું દિલ દૂભવતા નહિ જગતના અને હિંદના ઇતિહાસમાં એવા સુધારકો, મહાત્મ સુધારકો, થઈ ગયા છે જેમણે સુધારાનો પ્રયાગ કીધો છે, અને સત્ય અને સત્યનિષ્ઠાની ખાતર હેરાનગતિ ઝેરી છે, કારણ કે કોઈપણ કષ્ટે સત્ય પ્રગટ કરવાનો કોઈ દેવી સત્તાનો આદેશ તેમના કાને પડેલો હોય છે. હું ધારું છું કે આવા પુરુષોની સ્થિતિ ન્યારીજ છે—મનુષ્યના ભાગ્યમાં લખેલા ઉચ્ચોચ સ્થાને તેઓ વિગળે છે. રાનડેની સ્થિતિ આ ન હતી—તેઓ સુધારાનો પ્રચાર કરતા તે એટલાજ કાળજીથી નહિ કે તેમનું અંતર તેમ કરવાને તેમને આજ્ઞા કરતું, પણ ખીજ એ પણ કારણથી કે તેમની બુદ્ધિએ નિશ્ચિત કર્યું હતું કે સુધારા વિના પ્રભ તરીકે આપણું મંથ થવું અશક્ય છે. સત્યનીજ ખાતર સત્યનો પ્રચાર કરતા, પુરુષોના જીવન ખરી-રીને સમસ્ત માનવ જાતિ માટે છે, જો કે તેમની વાણી તો અમુક કાળ અને દેશના લોકોનેજ ઉદ્દેશીને ચલેલી હોય છે. રાનડેએ તો માત્ર પોતાના દેશને માટે જીવન અને કામ કરવું એટલામાજ સંતોષ માન્યો હતો, અને જો કે પર પ્રભના ઇતિહાસ અને સંસ્થાઓનો તેમણે બહુ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો, તો પણ તે અભ્યાસ તેમણે તે ઇતિહાસ અને સંસ્થાઓમાંથી પોતાના દેગજંદુઓના લાભ માટે ખોધ મેળવવાનેજ કીધો હતો. રાનડે અને ખીજ મહાત્મ સુધારકો વચ્ચેનો આ તાત્વિક ભેદ, રાનડેનું કાર્ય અને રાનડેના ઉપદેશનું અર્થ સ્વરૂપ સમજવા માટે, સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં રાખવા જોવો છે. દાખલા તરીકે, રાજા રામમોહન રાયે ગતિપૂર્ણ વિરુદ્ધ પોતાનો જીવે

રાખ્યો હતો તેનું કારણ એ કે તેમના મને મૂર્તિ પૂજા એ સ્વતઃ બ્રમ મૂલક હતી, સ્વતઃ સત્યની વિરુદ્ધ હતી, અને તે કારણે તેની વિરુદ્ધ પોતાનો પોકાર ઉઠાવવાનું તેમનું કર્તવ્ય હતું. રાનડેએ પણ મૂર્તિ પૂજા વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, પણ તે મુખ્ય એ કારણે કે તેનાથી અધમ અને અવનતિજનક વહેમો ઉત્પન્ન થતા હતા, અને તે વહેમોને પરિણામે નીતિશૂન્ય અને ધર્મશૂન્યની ઉંચી દશાએ પ્રજાની પ્રગતિ થતી અટકી હતી. આ બાબત, હું તમને ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું કહું છું, કારણ કે રાનડેનું જે વર્તન ફેટલીક વાર તેમના મિત્રોને અગમ્ય લાગતું તેનો ધણા ખુલાસો આમાંથી મળે છે. તમારામાંના ફેટલાકને યાદ હશે કે થોડા વર્ષ ઉપર રાનડે તુકારામ, રામદાસ અને એકનાથ સાધુઓનાં શૂન્ય ચરિત્રો ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માટે કાકુદ્દાર મંદિરમાં ગયેલા ત્યારે માર્ગના સમાજના ધણા સભાસદો તેમનાથી નારાજ થઈ હતા. તે વ્યાખ્યાનોમાં નેઓ જે બોલ્યા હતા તે તો અલગત સમાજના મિદ્ધાન્તોને સંપૂર્ણ અનુકૂળ હતું, પણ તેઓ સમાજના એક અગ્રેસર સભાસદ થઈ મૂર્તિપૂજનાં સ્થાને લોકોને વ્યાખ્યાન આપવા જાય એ વાતથી ધણાને માઠું લાગ્યું હતું. અલગત હું એમ નથી કહેવા માગતો કે તે પ્રસંગે તે લોકોને જે લાગ્યું તે ખોટું હતું. કદાચ તેમનાં સ્થાને હું હોત તો મને પણ તેમજ લાગત; પણ રાનડેના મને તો તે વ્યાખ્યાનો એજ મુખ્ય વસ્તુ હતી, વ્યાખ્યાન સ્થાન સાથે કશું લેવા દેવા નહતું. એમને તો પોતાના વિચારો પોતાના દેશબંધુઓને પહોંચાડવા હતા, અને તેમ કરવાની તેમને તક મળતી હોય તો તેઓ જ્યાં ભેગા થયા હોય ત્યાં જઈને તેમ કરવાનો તેમને કશો બાંધો ન હતો.

સમતાયુક્ત મન.

રાનડેમાં બીજી જે વસ્તુ આપણને ખાસ લાગે છે તે એ કે તેઓ આપણા કાળના હિંદવાસીઓમાં સૌથી પ્રાંઢ વિચારક હતા, અને તેમનું મન અદ્ભુત સમતાયુક્ત અને વસ્તુઓનું સર્વતઃ દર્શન કરવાની શક્તિયુક્ત હતું, તથા ન્યાય અને મર્યાદાનો તેમને ઉંડો વિવેક હતો. અનુમાન બાંધવામાં તેઓ કદી ઉતાવળ કરતા નહિ, હમેશાં સપાટીની નીચે જઈ તળીં

ધરાવવા બદલ આ ઇલાકામાં મશહૂર છે. એમણે જે બન્યું હતું તે બાબત દિલ્લીની દર્શાવી, અને રાનડેને આતરી આપી કે તેમના વિરુદ્ધ જે શક ધરાવવામાં આવે છે, તે બિન પાયાદાર છે એવી સરકારની આગરી થઇ છે. હવે રાનડેને બદલે બીજા કોઇપણ જાણુ જે જે વખતે આ પ્રસંગ યાદ આવે તે તે વખતે થોડું ઘણું તપીને બોલ્યા વિના રહેત નહિ. પણ મને સ્મરણ છે કે એકવાર એજ પ્રસંગ વિષે મારી સાથે વાત કરતાં રાનડે આટલું ઉમેરવાને ચૂક્યા ન હતા: “અરે, આવી ગેરસમજીતો તો વર્ગમાન વસ્તુ-સ્થિતિમાં વખતો વખત, ઘણી ખરી અચૂક થયા વિના નહિ રહેવાની. ગમે તેમ હો, તો પણ આપણે બૂલવું જોઈતું નથી કે એમનીજ જગ્યાએ આપણે હોત તો કદાચ એમના કરતાં વધારે માઠી રીતે વર્ત્યાં હોત.” એમની મક્કમ ન્યાય બુદ્ધિની, તેમજ ગમે તેટલું અંગત દુઃખ બ્રિટિશ રાજ્યના સ્વરૂપ સંબંધી એમની માન્યતા કદી પલટાવે એમ ન હતું એ વાતની, આ કિસ્સો બહુ ઉત્તમ સાબ પૂરે છે. આથી કંઈક જૂદો એક બીજા કિસ્સો નવ વર્ષ ઉપર બન્યો હતો; તેનાથી એક પ્રશ્નમા સમાયતી સર્વ બાબતો વિચારમાં લેવાની એમને દમેશાં ટેવ હતી એ જણાઇ આવે છે. મદ્રાસ કૉંગ્રેસ અને કૉન્ફરન્સમાંથી અમે પાછા વળતા હતા તે વખતે રસ્તામાં શેલાલાપુરના સ્ટેશન ઉપર રાનડેનું એક સિવિલિયને અપમાન કીધું; અમે સૌ સેકંડ ક્લાસમાં બેઠા હતા ત્યાં રાનડે પોતાના ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બામાંથી આવીને બેઠા હતા, તેનો લાભ લઇને ને તેમની બેઠક ઉપરથી તેમનું બિજાનું ફેંકી દઈ તે બેઠક પચાવી પડ્યો. રાનડેને આ વાતની ખબર પડતાં, હડ પેટે પોતાના ડબ્બામાં ગયા, અને એક જણ શબ્દ બોલ્યા વિના અમારી સાથે ઝાં. ભાંડારકર હતા તેમની જોડેની એક બીજા બેઠક લીધી. સુવાની વખત થઈ એટલે ઝાં. ભાંડારકરનું રાનડેના કરતાં જરા ઓછું વળન હોવાથી તે ઉપલી બેઠક ઉપર ચઢી ગયા અને રાનડેને પોતાની બેઠક આપી. પૂના આવતાં પેલો અંગ્રેજ, જે તે વેળા એક આસિસ્ટન્ટ જનરલ હતો, તેને કાણ જાણી કેમ ખબર પડી ગઇ કે જેમનું પોતે અપમાન કર્યું છે તે તો હાઇ કોર્ટના જનરલ રાનડે છે. લાગ્યોજ તે રાનડેની માફી માગવા જવાનું કરવા લાગ્યો, પણ રાનડે તેને પોતાની તરફ

આવતો જોતાંની સાથેજ તેના તરફ પોતાની પૂંદ ફેરવી ચાલતા થયા. બીજે દિવસે આ બાબતમાં કંઈ પગલાં લેવા ધારે છે કે કેમ, એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેઓ જોલ્યા: “હોય એતો, એમાં કંઈ હું બહુ જોતો નથી. હું એક વાત કહીશ ને તેની સામે એ બળતીજ વાત કહેશે, અને ગમે તેમ હોય તોપણ એમાં તે વળી લડવા જ્યાં શાં?” વળી એમણે મને પૂછ્યું, “વારુ એતો હીક, પણ આખીજ આપણું તળીઈ તપાસોતી? આવી બાબતમાં આપણે છેક એજાખ્યા છીએ કે? આ વખતમાં પણ આપણા દેશજંદુઓ-અંત્યજ્ઞેની સાથે આપણે કેવી રીતે વર્તે છીએ? જે વેળા તેમણે અને આપણે હાથમાં હાથ મિલાવી આપણા દેશને માટે કામ કરવું જોઈએ તે વેળા આપણે આપણા અસહના હિંચા પણાના હાથે છોડવા આનાકાતી કરીએ છીએ, અને તેમને નીચા ચગદાયલા રાખવાનોજ આગ્રહ ધરીએ છીએ. ત્યારે આપણા તરફ તિરસ્કારથી વર્તતા રાજ્યકર્ત્તા પ્રજાના લોકોને આપણું તળીઈ તપાસી જોયું તો, શી રીતે કપકો આપી શકીશું?” “જેશક” એમણે આગળ ચલાવ્યું, “આવા પ્રસંગે બહુ દુઃખદાયક અને નામોશી ભરેલા છે અને તેનાથી આપણી માન્યતા અને શ્રદ્ધા બહુ કંઈ કસોટીએ ચઢે છે, એ સાચું. પણ આવા કડવા પ્રસંગોનો ઉત્તમ ઉપયોગ તો આપણે એજ કરી શકીએ કે આપણે આપણા કર્તવ્યમા વધારે દિલ રાખવું અને ચીવટ રાખવી.”

એમની કાર્યપરાયણતા.

રાનડેની બીજી ખાસ ખાસીઅત એ હતી કે એમને કામ ઉપર બારે શ્રદ્ધા હતી. એ મહાપુરુષે પોતાની જીંદગીમાં જોઈતું કામ કર્યું તેનો ખ્યાલ કરતાં આપણને આશ્ચર્ય થાય છે, આપણે આત્મા પનીએ છીએ. તેમનું જાગૃદસ્ત મગજ નિરંતર જ્ઞાન મેળવવામાં મશગુલ રહેતું અને આ દેશમાં સ્વચ્છિત્ત જોવામાં આવેલા એવા ઉત્સાહ અને નિશ્ચય બળથી તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં પણ મશગુલ હતું. કામ કરવાની શક્તિ તેમની અલોક્ષિત હતી એટલુંજ નહિ પણ તેમાં તેઓ એવી તો બારે મજા માનતા, કે તેમાં તેઓ મસ્ત હોય એમ લાગતું. કામમાંજ એવો રહેતા, ...

એઓ મહાવતા, અને કામમાજ પોતાના આત્માન જોતા તેઓ કહેતા કે પ્રમાદ એ તો આ સમયે આપણો પગમ શત્રુ છે ખોટા વિચારો તેઓ માખી શકતા, હિંવી પ્રવૃત્તિ તેઓ સાખી શકતા, પણ પ્રમાદથી એમનું દિવ બુદ્ધિ દુબલું, મરવા સૌ કરતા પ્રમાદજી છતાંવો અપરોક્ષે એમ એઓને સાગતું થયું ખરે મમ તેઓ એક પવિત્ર કર્તવ્ય છે એમ માનીનેજ હાથે ધરતા એમની જીહ્વામાં એમણે કેટલું કામ આટોપ્યું છે તેનો જરા ખ્યાલ કરે! કેટલુંકી ખરેખરી કામ તો તેમનું બારે હાથે, પણ તેને લીધે જુગ્મુદ ક્ષેત્રમાં દેશને માટે એક અર્ધો ઝઝન બેગા મળી કામ કરે તેના કરતા વધારે કામ કરતા તેઓ અઠકથા નથી તેમને જે જે વિષયોમાં રમ પડે તો તેની મર્યાદા પણ કેટલી નિશાળ હતી- તારનાસ્વાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, અમા નશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિ શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, એ સૌં મા તેમને સરખો રસ પડતો આ સર્વ વિષયો સમધી તેમનું વાચન વિશાળ હતું, અને દિનપ્રતિદિન તે સમધી જે કાઈ નવીન જાણતું તે બંને તેટલે અગે તેઓ જાણનારો પ્રવળ કરતા તેમની રાજ પ્રકરણી પ્રવૃત્તિ જોયું તો તો કાઈ જાણે છે કે યગમય યા સૈંકા સુધી પૂના સાર્વજનિક ગ્રંથાના તેઓ કેરતા હતા સભાની જાહેરાત્સાનીના દિવસમાં તેનું સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ કામ કાતો સીધું તેમના હાથેજ થતું કે તેમના હાથમાંથી અચૂક પસાર થતું સભાનું ત્રિમાસિક સંચર વર્ષ આપ્યું તે દરમ્યાન તેમાના બે વતીયાશ લેખો તેમજોજ લખ્યા હતા સભાની દોરી જ્યારે એમના હાથમાં હતી ત્યારે સભાએ દેશના રાજકીય મંડળોમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું, અને અને વર્ષ સુધી તેના તરફથી જે કાઈ લખાણ જતું તેનું બીજા કોઈપણ દેશી સંસ્થાના લખાણ કરતા સરકારમાં વધુ વજન પડતું એ પણ સૌ ગ્રીહારે છે તેમજો કોનેજ છોડી તે દિવસથી તે તેમના મરગ પર્વત સંસાર સુધારાના ક્ષેત્રમાં તેમજો અથાગ પ્રવૃત્તિ આપુ શાખી હતી વારવાર વેખીથી, બાળપણથી, ચર્ચાથી, સલાહથી અને મદદથી તેઓ તેમના કાળની સર્વ સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં અગ્રેસર બાગ લેતા સંસાર સુધારા પરિષદના તેઓ પિતા અને સ્થાપક હતા, એવી શ્રદ્ધાથી તેને માટે મમ કળા કે દેવો અને મનુષ્યો નિરખી

રહે ! ધાર્મિક સુધારામાં પણ તેઓ ઉઠે અને સ્થાયી રમ લેતા, અને તેમનાં કેટલાંક ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોમાં મેં જે જવાહીર જોયું છે તેથી અધિક મેં ખીજાં કોઈમાં જોયું નથી. તેઓ એક પ્રોફ વિચારક હતા, અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો ઉપર વારંવાર લખતા, અને હિંદી અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી એમના લેખો તો એવા છે કે તેમાંથી, અર્થશાસ્ત્રનું પોતાનું જ્ઞાન હિંદની વ્યાવહારિક સ્થિતિને લાગુ પાડવાને પ્રયત્નતા અભ્યાસક્રિાને અમૂલ્ય સૂચના મળે એમ છે. પૂનામાં કેટલાંક વર્ષ જે ઔદ્યોગિક પરિષદ મળતી તેના, અને લૉર્ડ રેના વખતમાં ભરાયલા આયોગિક પ્રદર્શનના તેઓ એક મુખ્ય પ્રણેતા હતા. અને ગયા વીશ વર્ષ દરમ્યાન પૂનામાં જે જે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારિક કામો હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે તેમને એમના તરફથી પુષ્કળ ઉત્તેજન, સલાહ અને આહવાન મળ્યાં છે. આપણે માટે એઓ મરાઠાઓનો દત્તિદાસ મૂલી ગયા છે, જે કે દુર્ભાગ્યની વાત છે કે તે અપૂર્ણ રહ્યો છે. મુંબઈમાં હતા તે દરમ્યાન યુનિવર્સિટીનાં કામકાજમાં તેઓ અગ્રેસર ભાગ લેતા, અને સિન્ડિકેટમાં તેમણે કરેલાં કામ સંબંધે સદગત ન્યાયમૂર્તિ મિ. કેન્ડીએ સ્વેચ્છથી સખળ સાખ પૂરી છે. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત રાનડે હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગોમાંના પોતાના અસંખ્ય મિત્રો અને અનુયાયીઓ સાથે મહાભારત પત્ર વ્યવહાર ચલાવતો. અનેક વર્ષો સુધી પ્રતિદિવસ વીશ ઉપરાંત પત્રો એઓએ વાંચ્યા છે, અને તેના ઉત્તર આપ્યા છે, અને આમાં ઘર સંબંધી છેક સામાન્યથી માંડીને મોટી રાજ્ય પ્રકરણી, એવી બહુવિધ બાજતો ચર્ચાતી. સારા હિંદુસ્તાનના હરેકે હરેક ખરા દિક્ષથી કામ કરનાર સાથે એઓ સંબંધ રાખતા,—ખરા દિક્ષથી કામ કરનાર કોઈ એમને મળતો ત્યારે એમનું હૈયું આનંદથી ઉભરાતું—આવા માણસને એઓ અચૂક પરખી લેતા, અને પછી હમેશ તેમની સાથે વ્યવહાર ચાલુ રાખતા. પણ એમણે કામ કર્યું છે તેનું પરિ-માણજ આપણું માન જગૃત કરે છે એમ નથી. જે બાવથી એ કામ તેઓ કરતા તેને માટે કાંઈ કહેવાય તો તે એટલુંજ કે તેઓ તે કામના કરતાં એ ન્યારો હતો !

એમનો આશાવાદ.

રાનડેની પ્રજા આશાવંતતા વિષે અનેક બાબતોમાં અને લેખકોએ કંઈક કંઈક કહ્યું છે, અને તેઓએ એ માન્યતાને એમના મનોગંધારણનું એક અંગ માની છે. ખેડક, કેટલેક અંશે તેમજ હવે. એમનો સ્વભાવ અંતરથી બહુ આશાવંત હતો. આ આશાવંત સ્વભાવને લીધેજ હિંદના કોઈપણ ભાગમાં જણાતી પ્રગતિની રડીખડી નિશાની પણ એમનાં ધ્યાનમાં આવતી. તો તેને તે ગણનામાં લેતા. કેટલેક અંશે એમની આશાવંતતાનું કારણ એ હતું કે બીજાના કરતાં એમની દૃષ્ટિ મર્યાદા વિશાળ હતી-બીજાઓ જ્યારે મેદાનની સપાટી ઉપરજ ઉભા રહીને જોતા ત્યારે તેઓ જાણે પર્વતના શિખરે ચઢીને જોતા. પણ મને તો હમેશાં એમજ લાગતું કે એમણે કદી આશાનો ત્યાગ ન કર્યો તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે તેઓ પ્રૌઢ કર્મચોગી હતા. જેઓ કામ કરતા નથી, જેઓ કામનું ગૌરવ અને શક્તિ સમજતા નથી, તેઓજ નિરાશાના પાઠ ભણાવે છે. રાનડેની સોએ ટકા ખાતરી હતી કે જો આપણા લોકો ખરા દિલથી કામ કરે તો તેમનું ભવિષ્ય તેમના હાથમાંજ છે. રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની પ્રથમ શરત એઓ કામ ગણતા, અને સંપૂર્ણ યશ-ભરી રીતે તે શરત પોતે પૂરી કરી હતી, એટલે તેમનું મન કદી નિરાશાના વિચારથી નીચું નમતું નહિ. 'જાર વર્ષ ઉપર સંસારસુધારા પરિષદ અને તેની અગ્રિયતા સંબંધે વાતો કરતાં મારાથી તેમને પૂછાઈ ગયું કે 'જ્યારે સંસાર સુધારાના મોટામોટા હિમાયતીઓ ઠંડા થઈ ગયા છે ત્યારે પરિવર્તન કામમાં આપની શ્રદ્ધા કેમ ટકી રહી છે?' અને કહ્યું કે સવાઓ ભરી ઠરાવો પસાર કરવાના પોલપોલથી કર્યું વળવાનું નથી. મારા તરફ ફરી રાનડે બોલ્યા: "કામ પોલપોલ નથી, આ લોકોની શ્રદ્ધા પોલપોલ છે." જરા રહીને બોલ્યા: "ચોડાં વર્ષ ચોખ્ખો. એક વખત એવો આવતો મને જણાય છે, કે જ્યારે લોકો કુદોશ ને આજ આટલો બધો ઉત્સાહ જન્યત કરી રહી છે, તેને માટે પણ એજ પ્રશ્ન પૂછશે. આપણી પ્રજામાંજ કંઈક એનું છે, જે તેને સતત શ્રમ કરતાં પાછી પાડે છે." કોઈપણ જોવા જેવાં દ્રવ્ય મેળવવાં હોય તો શાંતિથી અને

ખિલકુલ કંટાળ્યા વિના કામ કરવાની જરૂર છે એવો રાનડેએ પોતાને માટે તો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. સને—હું ધારું છું કે—૧૮૮૧માં એમણે મને એક વચન કહેલું તે મારા સ્મરણમાં હજી ચોંટી રહ્યું છે. તે વર્ષે શેઠાલાપુર અને બીજાપુર જીલ્લામાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો હતો. આ જીલ્લાઓની સ્થિતિ સંબંધી સાર્વજનિક સભા જેનો હું સેક્રેટરી હતો, તેણે પુષ્કળ માહિતી ભેગી કરી હતી, અને તે સંબંધે યોગ્ય સમયમાં સરકારને અરજ રજુ કરવામાં આવી હતી. આ અરજ તૈયાર કરવામાં અમે પુષ્કળ શ્રમ લીધો હતો અને પુષ્કળ વિચાર કાઢ્યા હતા પણ સરકારે તો બે લીટીનો જવાબ વાળ્યો, એટલુંજ કહીને કે તમે લખેલી હકીકત અમે ધ્યાનમાં લીધી છે. હું આ પત્ર વાંચી બહુ નિરાશ થયો, અને બીજે દિવસે સાંજે રાનડે સાથે ફરવા જતા મેં તેમને પૂછ્યું ત્યારે સરકાર ‘અમે તમારા પત્રમાં લખેલી હકીકત ધ્યાનમાં લીધી છે’ એટલુંજ લખવાની દરકાર કરે છે, ત્યારે આ બધો પરિશ્રમ ઉઠાવી આ અરજ ધડીને કરવું છે શું? એમણે કહ્યું: આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આપણી સ્થિતિ શું છે તેની તમને ખબર નથી. આ અરજીઓ તો નામનીજ સરકારને મોકલવામાં આવે છે; ખરી રીતે તો તે બેઝાનેજ મોકલવામાં આવે છે, એવા હેતુથી કે આવી બાબતમાં તેઓ વિચારતાં શીખે. આ કામતો કાંઈપણ ફજળની આશા વિના અનેક વર્ષ ક્યાં કરવાનું છે, કારણ આ ભ્રાતનાં રાજકાજ આ દેશમાં તો નવાંજ છે. અને વાડ, સરકાર આપણે કહીએ તેટલું ધ્યાનમાં લે તે એ કાંઈક તો છેજ.”

રાનડેનાં કામનું બીજું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું લક્ષણ એ હતું કે તેઓ ગમે તે કામ કરવાનું હોય તે કરવાને તૈયાર થઈ જતા. મંદિર બાંધવામાં, મુખ્ય શિલ્પીનુંજ કામ પોતાને સોંપવામાં આવે એવો તેમનો આગ્રહ ન હતો; બાંધ પર ઈંટ અને પથ્થર વહેવાને પણ તેઓ રાજી હતા, અને તેમ ક્યેં મંદિર બાંધવા વિના રહ્યું નહિ. બેઝાપયોગી કામ કરવામાં, અંગત ન્હાનમ માંખી લેવાથી જો સાર્વજનિક હિત સધાતું હોય તો તેમ કરવાને તેઓ તૈયાર હતા. સને ૧૮૮૫ માં હું પૂતા ગયો ત્યાર પછી યોગજ મામમાં આ વાતનો એક નાણુવા જેવો દાખલો જેવામાં આવ્યો.

તે વર્ષે લૉર્ડ રિપનના ઉદાર કાયદા પ્રસારે આપણા મ્યુનિસિપાલ બોર્ડોનું બંધારણ નવું રચાયું હતું. ચૂંટણીની પ્રથા પ્રથમ વાર જ ઘખલા થઈ હતી, અને પૂનામાં થયેલી ચૂંટણીમાં લોકોને અજાણ રસ પડ્યો હતો. તે વર્ષે અગાઉ પૂનામાં મ્યુનિસિપાલિટીનું કામકામ લગભગ સંસ્કારીત હતું, અને રાનડેની ખાસ મરજી હતી કે નવા બોર્ડમાં લોકનિયુક્ત સમાસદોને શહેરનો વહીવટ સંભાળવાની તક મળે. દુર્ભાગ્યે પૂનાના એક બીજા પ્રસિદ્ધ નાગરિક-સદ્ગત રા. કુહટે-સરકાર પક્ષને મંજૂર થયેલા આપણને આગળ પડ્યા. રાનડે અને કુહટે પ્રથમથી જ એક વર્ગમાં ભણતા હોઈ બાળપણથી જ ખાસ દોસ્ત હતા, પણ જૂની વ્યવસ્થાનો કુહટેએ જો પક્ષ લીધો તેની વિરુદ્ધ રાનડેએ સખ્ત સપોર્ટ લગાવ્યો, અને કુહટે, જે સદાર બોલનારા હતા એટલે તેમણે લોક પક્ષની વિરુદ્ધ વૉર્ડ વૉર્ડમાં સમાઓ કરવાનું કરાવ્યું. થોડો વખત તો ખૂબ રસાકસી ચાલી; અને એવું જણાયું કે સરકાર કદાચ તે વેળા ચાલી રહેલા ઝગઝગનો અનર્થ કરશે. આ કારણથી રાનડેએ કુહટેની સાથે મમાધાન કરી લેવું ચોગ્ય ધાર્યું અને તે હેતુથી, કુહટે લગભગ દરેક સભામાં રાનડેની સામે ધણી જ સખ્ત અંગત ટીકા કરતા એમ જણાવણુ હતું છતાં તેમની એક સભામાં રાનડે ગયા. એ સભા રાસ્તે પેઠમાં મળી હતી. એક ખાનગી ઘરના ખંડમાં સૌ ભેગા થયા હતા; અને સૌ જોય ઉપર બેઠા હતા અને કુહટે ખંડને એક છેડેથી અમેને બાપણુ આપતા હતા; બારણું બીજે છેડે હતું. કુહટે કેટલોક વાર બોલ્યા બાદ અચાનક બારણામાંથી રાનડેની મૂર્તિ આવતી જણાઈ. આવીને અમે સૌની માફક બારણા પાસે જોય ઉપર તેઓ પથુ બેસી ગયા. કુહટેએ તરત જ તેમના તરફ એટલે લગભગ સઘળા શ્રોતાઓ તરફ, ખૂંક ફેરવી અને બીજા તરફ જોઈને કેટલાક શબ્દ બોલી પોતાનું બાપણુ અચાનક બંધ કરી દીધું. એઓ બેઠા પછી રાનડે-પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને તેની પામે બેઠા. સભા વિસર્જન થયા પછી, રાનડેએ કુહટેને પોતાની ગાડીમાં બેસીને દરવા આવવાની વિનંતિ કરી. પણ કુહટે કરડાકીલી બોલ્યા “મારે નથી આવવું તમારી ગાડીમાં”, અને પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયા. પરંતુ

રાનડે ધીમે ધીમે તેમની પાંછળ ગયા, અને “ વાર, તમે મારી ગાડીમાં નહિ આવશો તો હું તમારી ગાડીમાં આવીશ ” એમ કહીને તેઓ કુણ્ટેની ગાડીમાં બેસી ગયા. આ પછી તો કુણ્ટે રાનડેને દાદી શક્યા નહિ, અને બંને જણા લાંબે સુધી ફરવા ગયા અને પાંછળ ઓવંતો સુધીમાંજ સઘળા વાતનું સંતોષકારક નિરાકરણ થઈ ગયું. કુણ્ટેનો ક્રોધ શમ્યો અને લોકપક્ષ સામે તેમનો વિરોધ પણ અધો વાળી લેવામાં આવ્યો.

એમની સાધુતા.

અત્યાર સુધીમા હું રાનડેની સર્વમાહી યુદ્ધિ, સમતાયુક્ત મન, સ્વદેશભક્તિ અને મહા કાર્યપ્રગયણતા વિષે કહી ગયો. હવે એકાદ શબ્દ હું એમના સ્વભાવની ઉદાત્તતા વિષે કહીશ—એમની સાધુતા વિષે કહીશ. એમની ભારે યુદ્ધિ શક્તિના કરતાં એમની એ સાધુતાથી એઓ આખા દેશમાંના અનેકા અનેક બંધુઓનું ભક્તિયુક્ત સન્માન અને અનુરાગ મેળવી શક્યા હતા. લેશમાત્ર અત્યુક્ત વિના હું કહી શકું છું કે જે યુવકવર્ગ એમના અંગત સમાગમમાં આવતો તેમને કાંઈ પાંવત્રાત્મા સમક્ષ આવ્યા જેવું લાગતું. અને તેઓ તેમના સંગમા હોય તેટલીવાર કાંઈ અધમ ઉચ્ચારના નહિ એટલુંજ નહિ, પણ અયોગ્ય વિચાર કરતાં પણ તેઓ કરતા. મારા જન્મમારમા મારા ઉપર આવી અસર બીજા કોઈએ કીધી હોય તો તે માત્ર દાતામાત્ર નવરોજીએ. રાનડેના મોટા ગુણમાં બહુ પ્રધાન ગુણ તેમની સંપૂર્ણ, અણિશુદ્ધ નિ સ્વાર્થતા હતો. હું તમને કહી ગયો છું કે તેઓ અનેક ક્ષેત્રોમાં અનવરત કામ કરતા, છતાં તે માટે સર્વલેશ યુજની તેમણે કદી અપેક્ષા રાખી નથી, કદી તેમણે આ કે પેલા માટે મને લોકો સારો કહેશે કે નહિ એવો વિચાર કર્યો નથી. ખરેખર, પોતાનું કામ, રાજકીયજ નહિ, પણ હરેક પ્રકારનું કામ, કોઈની પાછળ રહીને કરવાથી તેમને જેટલો આનંદ લાગતો તેટલો કસાથી લાગતો નહિ. એમની મોટી કાળજી અધિક અધિક માણસોને દેશકાર્યમાં હોંસ લેતા અને જ્ઞાતા કરવાની હતી. હું નથી માનતો કે કોઈએ રાનડેને ‘ મેં આ કીધું, મેં પેલું કીધું ’ એમ કદી કહેતા સાંભળ્યા હશે. પ્રથમ પુરુષ એક

વચન જાણે એમના શબ્દ દોશમાં ન હોય. 'એઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી જે નમ્રતાની એમણે તાલીમ લીધા કીધી છે તે વળી એમનાં એક બીજાં મોટાં ગુણ. સ્વભાવે જ તેઓ ખડુ લાગણીવાળા હતા, કોઈપણ પ્રકારના કે રીતના અન્યાય વા નીચતાથી એમને ખડુ લાગી આવતું પણ પોતાને તાલીમ આપવાના તેમના નિરંતર પ્રયાસથી અતિશય કસોટીના પ્રસંગે પણ તેઓ પોતાની શાંતિ જાળવી શકતા. જે કામ કર્યું છે તે ખરા દિલથી કર્યું છે એવા અંતરમાં વળેલા કરારને લીધે સામાન્ય રીતે એમનાં મનની સ્થિતિ શાંત આનંદ ભરી રહેતી એ ખર. પણ જ્યારે કોઈ વસ્તુથી તેઓ ખડુ નારાજ થતા, અથવા કોઈનાથી અસંતુષ્ટ થતા, કે બીજા કારણથી તેમનું દિલ દ્રબાતું, ત્યારે પણ એમને સારી પેઠે ન ઓળખનાર કોઈ તે અંતરેદનાનું ચિન્હ એમના મુખ ઉપર વર્તી શકતા નહિ. અને કદી કોઈપણ જણે, એમના નિકટમાં નિકટ માણસે પણ, જેણે એમને અંગત હાનિ પહોંચાડી હોય તેની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ફરિયાદનો કાઢતા એમને સાંભળ્યા નથી. પોતાના ઉપર વર્તમાન પત્રોમાં કરવામાં આવતા સર્વ પ્રહારો કાળજીપૂર્વક પોતાને વાચી સંભળાવવામાં આવે એવો તેઓનો આશ્રય હતો. એક વા અન્ય પ્રકારે તેઓ લોકોની નજરમાં દુરહમેશ આવ્યાજ કરતા, અને આથી કરીને પ્રતિદિવસ મિત્રભાવે કે અમિત્રભાવે તેમના વિચારો પુષ્કળ ટીકાના વિષય થતા. જે લેખોમાં એમની પ્રશંસાત્મક નોંધ લેવામાં આવતી તે એ હમેશાં પૂરી વાંચી જતા નહિ-હું આ જાણું છું, કારણ કેટલીકવાર મારે તેમને વર્તમાન પત્રો વાંચી સંભળાવવાં પડતાં હતાં, તેઓ જાતે તે જાણેજ વાંચતા, કારણ તેમની આંખ નજીબી હતી. પણ સધળી વિરુદ્ધ ટીકા તો તેઓ વંચાવી સાંભળવાને ચૂકતા નહિ. તેમાંથી કોઈ વિચારનો પોતે સ્વીકાર કરી શકે એમ છે કે કેમ તે તે જાણવા મારગતા, અને ગમે તે પ્રસંગે, જેટલું માંભજતા તેમાં દુઃખ થાય એવા સિવાય બીજું કંઈ ન હોય તોપણ, તે દુઃખથી તાલીમ મળે છે એટલી તેની કીમત તો હતીજ. આ પ્રસંગે એક એમના બીજા મોટા ગુણનું નિવેદન કરીશ. એ ગુણ આશ્રિતને-આસ કરીને નિરાધાર અને મંતાપિતને-સાહાય્ય આપવાની આત્મી તત્પરતા. સધળા, કોઈપણ જર્ણ-રંકમાં રંકપણ-દહાડમાં

ગમે.તે ધડીએ તેમને મળવા જઈ શકતો. કોઈપણ જાણુને પોતાના પત્રનો તેમની પાસે ઉત્તર ન મળ્યો એવું કહી બન્યું નથી. સૌ કોઈને શાંતિથી તેઓ સાંભળતાં, પછી તેને પોતે મદદ કરી શકે કે નહિ તે વાત જૂદી. આતો, ખરેખર, એમનું એક ધર્મકૃત્ય હતું. સને ૧૮૯૭ ની અમરાવતીની કુંગ્રેસમાંથી આ બાબત અમે પાછા વળતા હતા ત્યારે એક રાતે અમારા ડબ્બામાં હું અને એઓજ માત્ર હતા. મશકે ચારેક વાગે ડબ્બામાં કંઈક ગાન સાંભળી હું જાગ્યો, અને જોઈ છું તો રાનડે બેસીને તુકાગમના બે અબંગો વારેવારે ગાતા હતા, અને સાથે તાળીથી તાલ દેતા હતા. કંઈ કંઈ બહુ મધુર નહતો, પણ જે ઉમળકાથી એઓ ગાતા હતા તે એવો તો બારે દતો કે મને રામેરામ અસર થઈ, અને મારાથી પણ બેસીને સાંભળ્યા વિના રહેવાયું નહિ. તે અબંગો આ:

જે કા રંજલે ગાંજલે । ત્યાંસી છાળે જો બાપુલે ।

તોચિ સાધુ બોલ્લ્યાવા । દેવ તેથેંચિ જાણાવા ॥

કરિ મસ્તક ઠેંગળા । લાગે સંતાચ્યા ચરણા ।

જરિ વ્હાવા તુજ દેવ । તરિ હા સુલભ ઉપાય ॥

“દુઃખે ટળવળતાં રજળતાંને જે પોતાનાં માને છે તેને ખરો સાધુ સમજવો. તેમાંજ દેવનો વાસો છે એમ જાણવું. રાંક થઇને સંતોને ચરણ નમોઃ પ્રભુને મેળવવાનો આ સહેલો ઉપાય છે.”

આ અબંગ હું બેઠો બેઠો સાંભળતો હતો ત્યારે એમાં રહેલો બોધ પોતાનાં જીવનમાં ઉતારાનો કેવો બારે પ્રયાસ રાનડેએ કર્યો હતો, તેમજ તેમાં જે જીવન સૂત્ર કથાનું હતું તે કેવું - રસ જતાં ગોસ્વ સુકત હતું તેનો મને ખ્યાલ આવ્યા વિના ન રહ્યો ! મારા પોતાના જીવનની એ એક ધન્ય ઘડી હતી. એ પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાંથી કદી ખસનાર નથી.

એમનો જીવન સંદેશ.

સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, રાનડેમા મને જે જે ખાસ લાગ્યું છે તે વિષે બન્યું નેટલી સક્ષિપ્ત રીતે મેં આપને કહ્યું. હું માનું છું, કે લગભગ ત્રીસ વર્ષ પર્યંત આપણા ઉચ્ચોચ વિચાર અને ઉચ્ચોચ મનો-

રથોના તેઓ પ્રતિનિધિ રૂપ હતા, અને તેમના જેવા ખીજા આપણને મળતા તો કંઈ કાળ વહી જશે રાનડે નવા શનકના આરભમા વિદેહ થયા છે એમાં કો કાંઈક બેદરદહેલો છે, જે શતક આપણે માટે આસા અને ઉત્તેજન ભર્યો સર થાત તેણે આપણને ઉડી ગમગીનિ અને વધાનિમા નિમગ્ન બેસાડે. તે સાંત, શ્રદ્ધાચુકત, આસાચુકત વાણી આજે કાળની નિઝીમ નિ શબ્દમા વિલીન થઈ છે, જે કે આ ધડીએ જ તેની આપણને ખલુ મોટી ભૂખ હતી. આપણા ટેવાક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તાઓનાં મનમા એક પ્રકારની નિગ્રાહ જામરા માડી છે. હાલની વિદેહ ધડીએ આપણી શ્રદ્ધાને ડગાવે અને આવી નિરાશા ઉત્પન્ન કરે એનું ધણું જો છે એ હું સ્વીકાર છું. આપણા વચલા અને નીચલા વર્ગના લોકોની સ્થિતિ દેશના ધણા ભાગોમા ધીમે ધીમે પણ હરહરોશ અધિક અધિક નમળી થતી જાય છે અને હાલ આપણે જે મહાચુક્રમા મચેલા છીએ તેમા અનેક દિશાએ આપણી હાનિ થતી ચાલી છે પણ મને ખાતરી છે કે એ રસ્ય ખડ્ય વાણુ તો માર્યું જનાર છે, અને ગમે તેમ હોય તોપણ જે આવી નિરાશાને અધીન થઈએ તો, રાનડેએ આપણે માટે જે કાર્ય કીધું છે અને આપણે માટે જે વારસો મૂકી ગયા છે તેને માટે આપણે આપણી અયોગ્યતા દાખવીએ છીએ. એઓનો દેહ પડ્યો સારે આપણે એમને માટે કેટલું રોપા હતા તે વમોને ખજાર છે. આ દેશમા આટલો સાર્વત્રિક શોક અગાઉ કદી જોવામા આવ્યો ન હતો. જાણું દેશના ઉપર શોકનું એક મહા મોજીું ફરી વળ્યું હતું, અને સમસ્ત દેશમાં પ્રત્યેક જણુ, ઉચનીચ, રંક રાવને તેની સરખી અસર થઈ હતી પણ માત્ર તેમનાથી પડેલો ખોટ માટે રડરામાજ આપણી કૃતકૃત્યતા નથી. એમનો જીવન મદેશ આપણે, અને ખાસ કરીને આપણા યુવાનોએ પવિત્ર અને બાધનકારક સંસ્કૃતિ એકાએક જે મિદ્ધાન્તો માટે એમણે એમની ઉમ્મર ગુજારી—સૌને માટે અધિક સમાનતા, અને મનુષ્ય તરીકે મનુષ્યતા ગોવંદનો સ્વીકાર,—તે કોઈ કોઈનાર ગમે તેટલી નિરાશ કેમ નહિ થાય તોયે અતે સરળ થયા વિના રહેનાર નથી પણ તે સફળતા સત્વર આજુબા માટે આપણે સૌ મથી સડીએ એમ છે. અને આમાંજ આપણી હાંદગીનું ખરું

ગૌરવ રહેલું છે: “માતૃભૂમિને માટે કર્મ અને આત્મ ભોગ.”
 રાનડે આપણે માટે આ સંદેશ મૂકી ગયા છે. અને મિત્રો, આપણી
 માતૃભૂમિની વર્તમાન સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તોપણ તે આપણા ઉત્તમોત્તમ
 કર્મની અધિકારી છે, આપણા ઉચ્ચોચ આત્મભોગની અધિકારી
 છે. એકવાર, પ્રાચીન ઇવનમાં જે કાંઈ મોટું અને ઉમદા ગણાય તેની
 તે ભૂમિ હતી—ઉમદા ધર્મની, ઉમદા તત્ત્વદર્શનની, સાહિત્યની અને
 મર્વ પ્રકારની કલાની તે ભૂમિ હતી આ મોટો વારસો આપણા છે:
 અને જે આપણે એટલું લક્ષ્યમાં રાખીએ અને તેનાથી આપણા ગિર
 ઉપર પડતી ભારે જવાબદારી લક્ષ્યમાં રાખીએ, જે આપણે પોતાના
 આત્મા સાથે આપણે રહીએ, અને આપણા સદ્ગત ગુરુના ભાવથી એ
 ભૂમિને માટે જીવન વ્યતીત કરવાને અને કામ કરવાને તૈયાર થઈએ તો
 તેનું ભાવી નેના ભૂતને અણુઅણુ યશ એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.

માહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.

૩.

[સને ૧૯૦૪ ના જુલાઈની ૨૪ મી ને વાર રવિએ માઇલાપોર (મદ્રાસ) માં રાનડે લાઈબ્રેરી અને સાહિત્ય ઈડિયન એસોસિએશનનો પાયો નાંખવા માટે નામદાર ગોખલેને આમન્ત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમ કરતાં, તેમણે નીચે પ્રમાણેના ઉદ્ગાર પ્રકટ કર્યા હતા:—]

અધ્યક્ષ સાહેબ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ સમારકનો પાયો નાંખવાનું મને કહીને એ સમારકની યોજનાના પ્રણેતાઓએ મને જે મ્હોટું માન આપ્યું છે તે બદલ હું તેમનો ખરા દિલથી જેટલો આભાર માનું તેટલો જોછો છે. આ કાર્ય કરવાનું મને સોંપવાની આપની ઇચ્છાની મને જ્યારે જાણ થઈ ત્યારે ખરે મને બહુ આશ્ચર્ય થયું: એટલા માટે કે મારા પોતા તરફની આપની મમતાને લીધે ફેટલીક ચોક્કસ વ્યવહારની બાબતો પણ તમે વિસરી ગયા, અને સમાજમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાને જેઓ વિરાજેલા હોય અથવા તો દેશની સેવા કરતાં જેમને પળીઆં આવ્યાં હોય તેવાઓ માટે ખરી રીતે જે કાર્ય સામાન્યતઃ ઠરેલું છે, તે કાર્ય લોક સેવામાં હજી બહુ થોડાં વર્ષ જોયાં છે એવા મને આપે સોંપ્યું. છતાં, હું તેમ કરવાનું માથા ઉપરથી કાઢી નાંખું તો તમારી સધળી તજવીજ જોળાઈ જાય, અને તમોને હું અગવડમાં નાંખું એવા બયથીજ, જે કાર્ય માટે હું અયોગ્ય છું તે કાર્ય કરવા માટે, ન છૂટે, હું અત્યારે તમારી સન્મુખ ઉભો છું.

સદ્ગૃહસ્થો, હું એક મરાઠો છું, અને આપણા દેશમાં ગુરુના ચરણ આગળ ખેસી અભ્યાસ કરવાની જે બાર વર્ષની અવધિ ઠરેલી છે તેના કરતાં પણ અધિક કાળ રાનડેના ચરણ આગળ ખેસવાનું મને સદ્બાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે મને તો બહુ આનંદ અને અભિમાન થાય છે કે અ.વા પ્રનરનું એક સમારક દક્ષિણ પ્રાંતમાં આવેલા આ રાજનગરમાં મારા ગુરુના માનમાં ઉજ્જવળ થાય છે. મુ'બદ તરફ તો અમે એમને માટે સમારકો ઉભાં કરી રહ્યા છીએ. પ્રથમ

તો મુખ્યમાં એક એવી તત્ત્વવીજ ચાલી રહી છે, ૨૦,૦૦૦ જેટલા રૂપિયા ભેગા થઈ ચૂક્યા છે, અને મારા સમજવા પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ રાનડેની એક મૂર્તિ ઉભી કરવામાં થશે. વળી પૂનામાં એવી બીજી તત્ત્વવીજ ચાલે છે. અને ત્યાં તો અમારું કંઈ લાખ રૂપિયાથી પણ વધી જશે એવી વકી છે, અને તેમાંથી આર્થિક પ્રશ્નોના અભ્યાસના ઉત્તેજન અર્થે, અને દેશની ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિને અર્થે અમે એક ઈકોનોમિક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (અર્થશાસ્ત્રશાળા) સ્થાપવા માગીએ છીએ. ત્યાર પછી, અમદાવાદમાં બે વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલી સંસાર સુધારા પરિષદ માટે ચાલી રહેલી હીલચાલ, જેનો હેતુ સંસાર સુધારા સંબંધી રાનડેનું કાર્ય ચાલુ રાખવાનો છે. આવી આવી રીતે રાનડે માટે અમારી ઉડી અને અમર કૃતસતતા દર્શાવવા માટે અમારાથી જે કંઈ જૂજગ્ગજ થાય છે તેટલું અમે કરી રહ્યા છીએ. તેમનાં કાર્ય અને તેમના વિચારોના પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં અમે આંખ્યા છીએ, અને તેમની યાદી અમારી એક એમૂલી દોહત છે એવું બતાવી આપવાની અમારી દ્રવજ છે. પણ, સદ્ગૃહસ્થો, તમે મદ્રાસનિવાસીઓ પણ રાનડેનાં માનમાં રમારક ઉભું કરવાની જરૂર ધારો છો એ તો, મારે મને, એક ગંભીર મહત્ત્વની વાત છે; આપણા સમાજ સાગરની સપાટીએ તરવરતા નવા જીરસાની, હતાશ થયેલા આપણામાં આશા રૂપી જે નવું ચેતન પ્રગટ્યું છે તેની એ સાખ પૂરે છે. ત્યારે આજ તમે જે રમારક ઉભું કરો છો તેનું રહસ્ય શું છે? મને તો એથી એક સ્પષ્ટ વસ્તુ યથાર્થ થતિ લાગે છે કે રાનડે એક પ્રાંતના નહિ પણ અખિલ દેશના, એક જાતિ કે જાતિના નહિ, પણ હિંદમાં નજરે પડતી સર્વે જાતિ, જાતિ અને પંથના હતા. અને સમગ્ર દેશને તેમણે જે સેવા અર્પણ કરી છે તે, સ્થાન કે ભાષાના ભેદ વિના પ્રત્યેક જણ પ્રેમ અને ભક્તિથી અવલોકે છે. રાનડેને આ આદરભાવ શી રીતે મળ્યો, તેમનું કાર્ય તે એવું શી રીતનું હતું કે તેમના દેશબંધુઓ તેને આટલા ઉપકારથી સંભારે છે? હા, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે રાનડે એક પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ સજ્જન પુરુષ હતા, મહાન વિચારક, પંડિત, કાર્કશ, અને સાધુચરિત હતા. પણ એમને

આપણે દેશજનોનાં દિલમાં જેટલા નિકટ વસેલા જાણીએ છીએ, અને આ મહા સંમેલન જેની સાથે પૂરેછે, તે આટલા શુભાનેજ લીધે બની શકતું નહિ. માણસ અધિકાંશે શ્રેષ્ઠ જીવન ગાળતો હોય, અને લોકોનાં હૈયામાં અધિકસ્થાન મેળવેલું હોય તોજ તેને મરણ પછી લોકો પૂજવાનાં. રાનડે પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ સત્જનન પુરુષ હોવા ઉપરાંત કંઈક વધુ હતા. વખતો વખત, જૂદા જૂદા દેશમાં અને જૂદે જૂદે સમયે, આપણી કુર્બાન અને ભ્રમપાત્ર માનવજાતિના પગલાં ખરે પચે પાડવા માટે દીપકની જ્યોત જેવા જણાતાં જનોમાંના તેઓ એક હતા. જીવનનું એક લક્ષ્ય તેમણે નક્કી કર્યું હતું, તેમણે આપણને એક નવો પાઠ જણાવ્યો, આપણા વિચારમાં નવું જોડાણ પૂર્યું, અને આપણા હૈયામાં આશાના અંકુર ઉગાડ્યા. આ લક્ષ્ય એ હતું કે કૃષ્ણ પરમાત્માના કરવાથી જે નવીન પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું સ્વસ્થ આપણને સમજાવવું, તેનો અર્થ સમજાવવો, તેનાથી મળતા કાર્ય કરવાના જોશો જણાવવા, તેનાથી આપણા શિરપર પડતી જવાબદારીઓ જણાવવી, અને જે પુરુષાર્થ આપણે કરવાનો છે તેટલો પુરુષાર્થ આપણે કરીએ તો શા શા શુભ ફળ આવે તે સમજાવવું; અને તેમના વિચારો તેમણે આપણને સંદેશ રૂપે જણાવ્યા તે માટે તેમની યોગ્યતા કંઈ કમી ન હતી. પ્રબળ જળરક્ત જીવિ શક્તિ, સ્વદેશ પ્રેમથી ઉભરાતું હૈયું, ખરા દિલનો નીડર જીવસો, કામ કરવાની નિરસીમ શક્તિ, અખૂટ ધૈર્ય, અને દ્રાઢ પણ કારણ ન હોય એવી પ્રજ્વળતી ઇચ્છામાં નમ્ર શ્રદ્ધા—આવી સામગ્રીથી સત્જન થયેલો પુરુષ પોતાના દેશજનોના વિચાર, આશા, અને મનોરથો, ઘડવાનું કામ માથે લેવાને યોગ્ય છે. અને રાનડેએ પાંત્રીશ વર્ષ સુધી એક ક્ષેત્રમાં નહી, પણ માનવ પ્રજાતિના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કામ કર્યું,—હૃદયમાં એવી નિરંતર ભાવનાથી કે મારો દેશ જગતના બીજા દેશોમાં યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે, મારા દેશ બંધુઓ અને દેશ ભગિનીઓ, ઉદ્ધત આશયોથી પ્રેરાઈ, મોઠાં રાષ્ટ્રીય કામોં હાથમાં લઈ, ખરાં પુરુષાર્થી બને. મને લાગે છે કે આપણા કાળના દ્રાહ્મણ પુરુષને આપણા કર્તવ્યનું, અને જે પરિસ્થિતિમાં તે કર્તવ્ય કરવાનું છે તે પરિસ્થિતિનું,

સનડેના કરતાં વધારે સચોટ અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હતું. એક પુરાતન પ્રગ્ન બીજી પ્રગ્નના સંબંધમાં આવી હતી; આ બીજી પ્રગ્ન વધારે બળવાન, અને કદાચ કંઈક વધારે બડ સંસ્કૃતિ લઇને આવી હતી, અને જે તેના ઓધના સપાટામાં છેક ડૂબી જતા કે તણાઈ જતા આપણે બચવું હોય તો આપણા ઉપર જે નવીન સંસ્તેગો અસર કરી રહ્યા હતા તેમાં જે કાંઈ ઉદાત્ત અને બળપ્રદ હોય તે લેવાની, અને આપણી પોતાની પદ્ધતિમાં જે કાંઈ રૂઠું અને ઉત્તર હોય તે સાચવી રાખવાની આપણી ફરજ હતી. હું માનું છું કે પોતાના દેશના ગતકાળ માટે સનડે કરતાં બીજા કોઈને વધારે પ્રેમ કે ભક્તિભાવ ન હશે. એકવાર એમણે કહ્યું હતું તેમ, “આપણે ગતકાળથી ગમે તેટલા છૂટી જવા ચલાતા હોઈએ તોપણ છૂટી રાકીએ એમ નથી, આપણે છૂટી રાકીએ એમ હોઈએ તોપણ આપણે છૂટા ન થવું જોઈએ.” પણ માત્ર ગતકાળમાંજ ચાંટજાઈ રહેવામાં તેમણે સંતોષ માન્યો ન હતો. તેમને તો, દેશનું વર્તમાન અને બાવી, જૂતના કરતાં વધારે ભારે અગત્યનાં હતાં; અને ત્યારે જૂતનો અભ્યાસ, એક ધોરણે ચાલતી પ્રગતિના ઇતિહાસથી દર્શિત થતા નિયમોથી મુક્તિ મર્યાદાઓની આપણને યાદ આપીને, અને આપણા ચારિત્ર અને ઉત્તરિમાં આકી રહી ગયેલી ન્યૂનતાઓ તરફ આપણું લક્ષ્ય ખેંચીને, આપણા મનમાં આપણને મજબૂત બનાવે છે, ત્યારે જીવનની ખરી ખૂબી તો જેટલે દરજ્જે વર્તમાનનાં કર્તવ્યો બજાવાય અને બાવી માટે ભૂમિકા તૈયાર થાય તેમાંજ જોડેલી છે, એવું તેઓ માનતા. આજ રૂતિથી તેઓ મતત વાંચતા, સતત મનન કરતા, સતત અવલોકન કરતા, અને પોતાના દેશબંધુઓને જે વ્યાવહારિક પ્રશ્નોમાં મૂકાયલા જોતા તે પ્રશ્નોનું નિગંધરણ કરવામાં તેઓ પોતાના અભ્યાસ અને અવલોકનથી નીપજતા સિદ્ધાન્તોનો મતત ઉપયોગ કરતા. અને એજ રૂતિથી કામ કરનાર કોઈ તેમને ત્યારે મળી જતું ત્યારે તેમનું હૈયું દરખે બરાતું. આવો માણસ ત્યાં હોય ત્યાં તેને તેઓ અચૂક વર્તી લેતા, તેને પોતાના અમાગમમાં આણતા, તેને માટે ખુશ્કા હોય તેવા દરેક માર્ગમાં તેને ઉત્તેજન આપતા, અને ત્યાર પછી કદી પણ તે માણસ તેમની નજરમાંથી

ખસતો નહિ. આગ કારણથી દેશના સર્વ બાગોમાંના કામ કરનારાઓ પ્રકાશ અને માર્ગદર્શન માટે, વિજયમાં પ્રસન્ન માટે અને નિષ્ફળતામાં આશ્વાસન માટે, તેમના તરફ વળતા, અને તેમના વિચારો અને આશાની અસર પ્રસરાવવાના, બહુકે, અનેક કેન્દ્રો બની રહેતા. આ સૌ સાથે વળી તેમની ભૂતિ પણ બહુ આકર્ષક હતી, અને આકર્ષક ભૂતિ વિના કોઈપણ જણ માનવોનો મદદ નેતા કે ગુરુ થઈ શકતો નથી. જે કોઈ તેમની સાથે ગમે તે રીતે પણ સમાગમમાં આવતું તેના ઉપર તેમના આત્માનો પ્રભાવ અને મદદના અસર કરતાં, તેમની સમક્ષ ઉભા રહી માણસો અયોગ્ય વિચારો કરતાં બંધીતા, અને કોઈ પાવક, પ્રેમમય, સેવામય, વાતાવરણમાં તેઓ છે એવું તેઓને લાગતું—તેઓ કોઈ ઉચી કેટિના આત્માની સમક્ષ ઉભા છે એમ તેઓને લાગતું. ગૃહસ્થો, ગ્રામા યુગ્મોને પ્રભુ આ જગતમાં પોતાના કલ્યાણકારક હેતુ પાર પાડવાને નિમિત્ત રૂપે પસંદ કરે છે, અને ત્યારે તેઓ આ જગત તથા જાય ત્યારે તેમનાથી પડતી ખોટનું કોઈ માપ કાઢી શકતું નથી. અને આથીજ, ત્યારે રાત્રેકે ત્રણથી વધુ વર્ષ ઉપર વદાય થયા ત્યારે આપણામાંના ધણાકને લાગ્યું હતું કે આપણા હવન ઉપર અત્યાંક અધિકાર પડ્યો હતો. દેશ ઉપર જાણે શોકનું એક મદા મોઝું ફરી વળ્યું હતું, અને ઉંચકે નીચ, રાય કે રંક, દરેક નાત જાતના લોકો દરેક પ્રાંતના લોકોએ જોગામણી મનુષ્યને વિકળ કરે એવું બારે દુઃખ અનુભવ્યું હતું, અને દેશ ગત આત્માને કહ્યો બધો ઝાણી છે તે પ્રકટ કરવા માટે તથા આપણે માટે કામ કરવામાં જેમણે હવન ગાળ્યું હતું તેને આપણે છેક અયોગ્ય નથી એમ દર્શાવવા માટે વિન્ન વિન્ન સ્થળોમાં સમારકો ઉભાં કરવાની હીતચાસ થઈ હતી.

સદ્ગૃહસ્થો, મદ્યમનું સમારક વાચનાવધના રૂપમાં યાચે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. તેમનું સ્મરણ કાયમ રાખવા માટે વધારે યોગ્ય રીત તમે બાગેજ પસંદ કરી શક્યા હોવ. રાત્રેકેનો સમય, મારી જાણમાના આપણા કાળના ખીજ કોઈ માણસ કરતાં વધારે, સુસ્તકાવ સમાગમમાંજ જતો; એટલું તો નિશ્ચિત છે કે પોતાના વાચનનો એમના

જેટલો લાભ કોઇએ મેળવ્યો નથી, અથવા પોતાનાં વાચનનું પરિણામ વ્યવહારમાં એમના જેટલું ઉપયોગમાં લીધું નથી. અને જે વિષયો સંબંધી વાચન માટે આ પુસ્તકાલય ખાસ સુગમતા પુરી પાડવાને યોગ્યલું છે તે વિષયોના અભ્યાસમાં નિમગ્ન થયેલા યુવકોને જોઇને તેમને જેટલો સંતોષ થતો કે તેમનામાં આશા જન્મ પામતી તેટલું બીજા કાંઈથી થતું ન હતું. હું જોઉં છું કે તમારું વાચનાલય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાન એ પાંચ ક્ષેત્રોમાં અભ્યાસનાં ઉત્તેજનને અર્થે સ્થપાયેલા 'સાલિથ ઇન્ડિઅન એસોસિએશન'ના અંગે ઉદ્ધવાનું છે. આમાંના નિદાન ત્રણ વિષયોમાં તો રાનડે અતિ નિપુણ હતા, અને તે ત્રણ વિષયો તરફ આપણા યુવકોએ વળવાની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક વિષયોના અભ્યાસમાં આપણા શિક્ષિત વર્ગનો મોટો ભાગ કાંઈ ખાસ જાણવા જેવી સફળતા મેળવી શકે એવો સંભવ નથી. એવી સફળતા માટે તો અમુક વિષયનું ખાસ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન જોઈએ, અને આવું ખાસ જ્ઞાન જૂજજનજન મેળવી શકે. મારી ખાસ આશા છે કે આ એસોસિએશન ધમધોકાર ચાલવા માંડશે એટલે તેનાં પરિણામે કેટલાક એવા યુવકો ઉત્પન્ન થશે કે જેઓ આ વિષયો પોતાનો જીવનભરના અભ્યાસ માટે પમંદ કરશે. પરંતુ આપણા યુવકોના મોટા ભાગને પોતાના તો બાકીના ત્રણ વિષયો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અને રાજકાજ તરફ જ મોહ રહેવાનો, અને રહેવો જ જોઈએ. હું જોઉં છું કે તમારા અભ્યાસ વિષયોમાંથી તમે સાહિત્ય, ધર્મ, અને તત્ત્વાભ્યાસને બાતલ કીધાં છે, અને હું માતુંછું કે તેમ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન તો હશે. તમે આ વિષયોના અભ્યાસની કીમત ઓછી આંકો છો એવો તો આનો અર્થ ન થાય-એમ નહીં હોવું જોઈએ. પણ તમારા મત પ્રમાણે તમે જે અભ્યાસ માટે સાધન પૂરાં પાડવા ધારો છો તે અભ્યાસ તરફ હાથ લેકાવું અત્યંત દુર્લભ છે-તેથી તેને ખાસ ઉત્તેજન મળવું જોઈએ. ગૃહસ્થો, આ વખતમાં સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર જનને જે જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે કણક કરવી જોઈએ. કોઈ પણ વિષય ઉપરનું સાહિ

લગતમાં એટલું બધું બહાર પડ્યું નાથ છે, અને ખંડાર એટલો બગતે નાથ છે કે અગાઉ એકવાગ શક્ય હતું તેમ, આજ મર્વે પ્રકાશનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઉમેદ ગંખવી વ્યર્થ છે. આપણે સૌએ આજ તો અવશ્યભાવીને નમવાનું છે, અને ગમે તે એક વિષય પર્મદ કરી લેવાનો છે, અને તે પર્મદ કરીને તેનાજ અભ્યાસમાં મચી રહેવાનું છે. અને હું ધારું કે આપણા યુવકોને હિતિદામ, અર્થશાસ્ત્ર અને શાન્તશાસ્ત્રના કરતાં વધારે ઉપયોગી અભ્યાસની બાગ્યેજ તમે બક્ષામણુ કરી શકો. આ વિષયોમાં પણ તેઓમાંના ધણાક તો નિપુણતા મેળવવાની બાગ્યેજ આશા રાખી શકશે, પણ તેઓ સામાન્ય માહિતી સારી રીતે મેળવી શકશે, અને દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં તો તે માહિતીનીજ ખામ અગત્ય છે, કાગળ તેથી કરીને તેઓ, જે કામ કરવાનું છે તેનું સ્વરૂપ સમજતા, અને જે મર્યાદામાં તે કામ કરવાનું છે તે સમજતા સાગ નાગગિરિ થવાની સામકાત મેળવી શકશે. આ ત્રણ વિષયોના કાળજી પૂર્વક અભ્યાસથી આપણી વિવેક જીવિમાં સમતા આવશે, આપણી મહાતુષ્ટિની મર્યાદા વિસ્તૃત થશે, છવનની સમીક્ષા વધારે ઝીણવટથી આપણે કરી શકીશું, અને આપણે જે તપશ્ચર્યામાંથી પનાર થઈએ છીએ તેનો વધારે મારો ઉપયોગ કરવાની આપણામાં શકિત આવશે, અને આ વિષયોનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરેલો હશે એવા માણસોનો એક વર્ગ જે ઉત્પન્ન થઈ શકશે તો લોકછવન પણ સદજે ઉમી કાઢીએ ચકશે, કારણ વિવેકથી તુલના કરવાની તેમની શક્તિની તેમના નેતાઓ ઉપર અમર થયા વિના રહેનાર નથી. ગૃહસ્થો, આપણા શિક્ષિત વર્ગ મામે એક ખરી દરિયાદ એ છે કે, કૉલેજ છોડી કે તરતજ તેઓનો અભ્યાસ બંધ થાય છે, અને કૉલેજમાં મળેલું શિક્ષણ માત્ર પાયા રૂપ થવાને બદલે ધણા ખરાઓ તેને આખી પ્રમારત સમજી બેસે છે. આ બાબતમાં તો હું માનું છું કે આપણે યુરોપીઓની વધારે નકલ કરવી નેહ્યે, જેઓને પોતાના નિભાવ માટે, પોતાના ધંધાને અંગે કરવાનું કરી લઈ, સામાન્ય રીતે એક અથવા અન્ય પ્રકારના કાઈ બીજા અભ્યાસનાં રૂપમાં છંદગીનો એક બીજો વ્યવમાર્થ લાગેલો હોય છે. આવા બીજા વ્યવમાર્થથી માણસનું જીવન, માત્ર ઉદર નિમિત્તેજ કરવાના ધંધામાં

જેમની શક્તિ રોકાયેલી હોય છે તેમનું જીવન જેવું નરકગાયલું અને સંકટાયલું રહે, તેવું થઈ જતું અનેકવાર અટકે છે. મને આશા છે કે આ વાચનાલય આપણા યુવકોમાંના ઘણાઓને જીવનનો ખીન્ને વ્યવસાય પૂરો પાડશે, અને મને શ્રદ્ધા છે કે અહીં આવતા યુવાનો તેમના ઉપર રહેલી જવાબદારી સમજશે. જે માત્ર તમે એક વાચનાલય એટલે એક પુસ્તકોવાળાં મંદિરથીજ, સંતોષ પામવાના હો તો તે વાચનાલય રાનડેનું સ્મારક ન કહેવાય. એક રીતે તો રાનડેને કોઈ સ્મારક જોઈતું ન હતું. માણસે કરેલું કાર્ય અને તેના જીવનનો પ્રભાવ એજ તેને માટે ઉત્તમોત્તમ સ્મારક કહેવાય. પણ આજ જે સ્મારક સ્થાપવામાં આવે છે તે આપણા પોતાના શિક્ષણ અને લાભને અર્થે છે. રાનડેએ પોતે જે કામ કર્યું અને જે કામ આજ સ્થાપવાની તેમની ઇચ્છા હતી તે કામ ઉપાડી લેવાને આપણે અધિક અધિક યોગ્ય થતા જઈએ તે માટે ઉપયોગમાં લેવી જોઈતી અનુકૂળતાઓ એ સ્મારક આપણને કરી આપે છે. અહીં ત્યારે જ્યારે તમે આવો ત્યારે સ્મરણમાં રાખજો કે એક મહાન્ ગુરુ તમને જોઈ રહ્યા છે, જોકે તેઓનું સ્મરણ સરીર હવે રહ્યું નથી. આ ભાવનાથીજ આ પુસ્તકાલય તમને જે અનુકૂળતા કરી આપે છે તેનો બની શકે તેટલો લાભ લેવાને તમે પ્રેરાઓ. જોટલો લાભ તમે લેશો તેટલે અંશે તમે રાનડેનું ખર્ચ સ્મારક કર્યું કહેવાશે. ગૃહસ્થો, આ સરથા સર્વ રીતે સમજ થાઓ.

સર ફિરોઝશાહ મહેતા.

૧.

[ખેલગામમાં તા. ૪ થી એપ્રિલ સને ૧૮૯૫ ને દિને મળેલી પ્રાંતિક પરિષદમાં એક ઠરાવ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો હતો. — “આ પરિષદ નામદાર ફિરોઝશાહ મહેતાએ વડી ધારાસભામાં ધણી શ્રમ વેદી દેશને માટે જે ભારે અતુરાર્થભરી સેવા બજાવી છે તેની ધણીજ તારીફ સાથે નોંધ લે છે, અને અધ્યક્ષને સત્તા આપે છે કે તેમણે આવો મત દર્શાવનાર એક માનપત્ર પરિષદ તરફથી ધડીને નામદાર ફિરોઝશાહ મહેતાને પૂછીને તેઓને અતુરૂળ હોય તેવે સ્થળે અને વખતે તેમને એનાયત કરવું.”

ઉપર પ્રમાણેનો ઠરાવ રજુ કરતાં પ્રોફેસર ગોખલેએ નીચેનું બાળજી કયું હતું.] -

અધ્યક્ષ સાહેબ અને સદ્ગૃહસ્થો, જે ઠરાવ આપના સ્વીકાર માટે રજુ કરવાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે તે રજુ કરવામાં હું આનંદજન નહિ પણ મારું સદ્બોધ્ય સમજી છું, અને મને ખાતરી છે કે ત્યારે તે અધ્યક્ષ સાહેબ તરફથી તમોને વાચી સમજાવવામાં આવશે ત્યારે તમો તેને એક અવાજે હર્ષથી પસાર કરશો સદ્ગૃહસ્થો, મિ. મહેતાની તેજસ્વી શક્તિ, અને લગભગ પચીસ વર્ષના લોક જીવન દરમ્યાન આપણા પ્રાંતનેજ નહિ પણ સમસ્ત દેશને માટે તેમણે જે મહાસેવા બજાવી છે તે હવે એટલી બધી સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેમનું નામ ખરેખરી રીતે આપણાં ધરધરમાં મંભળાતું નામ થઈ પડ્યું છે. મિ. મહેતાની બુદ્ધિની સર્વશાહિતા અને પ્રભાવ, તેમની વિશાલ સરકૃતિ, અને મર્યાદા અને વિવેક સાથે મળેલી તેમની નીચર સ્વતંત્રતાને લીધે તેમને આ પ્રાંતનાં લોકજીવનમાં અગ્રગણ્ય નેતાનું સ્થાન અને સુબધના લોક જીવનમાં અપ્રતિમ પ્રતિષ્ઠા બધું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. સદ્ગૃહસ્થો, ત્યારે કોઈ આવું પ્રમુખ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તો વારવાર તેને જનસમૂહના તુલના પ્રદીપના પ્રખર તેજમાં આવવું પડે એ નિશ્ચય છે. અને તુલનાઓથી મહેતા જેટલો અન્યાય ભાગ્યેજ કોણને

सर .फिरोजशाह म्हेता,

ચથો હશે. જનો અને વસ્તુઓના સૂક્ષ્મ અવલોકનકાર મહારા એક મુંબઈના મિત્ર તેલંગ મહેતા અને રાનડે વિષે બોલતાં એકવાર કહ્યું હતું કે સરસ માધુર્ય અને સંસ્કૃતતામાં તેલંગને કોઈ ન પહોંચે, પ્રભાવ અને પ્રતાપમાં મહેતાને કોઈ ન પહોંચે, અને પ્રૌઢતા અને કલ્પકતામાં રાનડેની તોલે કોઈ ન આવે. ગૃહસ્થો, આ વચનમાં ધણું સત્ય છે એમ તમે સૌ સ્વીકારશો. પણ સાથે સાથે કહેવું જોઈએ કે કેટલાક માણસોના ધારવા પ્રમાણ મહેતાની ખાસ ખુબીઓ બુદ્ધિનો પ્રભાવ અને પ્રતાપ બહે હોય, પણ તેથી તેમનામાં બીજી ખુબીઓ બહુ ઓછી છે એમ નહિ કહી શકાય. મને તો હમેશ એમ લાગ્યું છે કે મહેતામાં ધણું અરો સદ્ગત મંડલિકનું સ્વાતંત્ર્ય અને ચારિત્રબળ, તેલંગનું સરસ માધુર્ય અને સંસ્કૃતતા, અને રાનડેની કલ્પકતા અને અગાધ શ્રદ્ધાશક્તિ એ સૌનો સરસ યોગ જામ્યો છે. અને આ જ ખુબીઓ સદા એમનામાં જળકયા કરે છે, તે વડી ધારાસભાની ગર્ભ એક વખતે મહેતાએ આપણે માટે કામ ઉઠાવ્યું હતું તે દરમ્યાન કંઈક ઓર રીતે જળકી નીકળી હતી ગૃહસ્થો, એ એક વેળા મહેતાએ બળવેલી સેવા વિગતવાર કહી બતાવવાની હું જરૂર જોતો નથી. કારણ પ્રથમ તો તેના સ્મરણ હજી આપણને તાજાં જ છે, અને બીજું એ કે પેલે દિવસે મુંબઈમાં એક જાહેર સભામાં એક પછી એક વક્તાએ તે સારી રીતે કહી સભાવાવી છે. છતાં હું એટલું કહીશ કે ધારાસભાની તે ચર્ચા વખતે મિ. મહેતાએ બતાવી આપ્યું હતું કે પોતાના ઝૂંબેલો-ઈડિઅન વિરોધીઓમાંના અતિ બળીઆથી પણ પોતે ગાળ્યા જાય એમ નથી તથા તેમના દરેકના દાવ પેચને પહોંચી વળા શકે છે. એ ચર્ચાએમણે વાંચી છે તેઓ કમુશ કરશે કે મહેતાની ચર્ચામાં હમેશા વાદી તરીકે અદ્ભુત શક્તિ અને કુશલતા પ્રકટે, ધર્ષ છે, અને જ્યોટ ઉપરનું તેમનું બાપણુ તો મિહાનની સમજ અને હકીકત ઉપર કાણુ માટે પણ તેમની કીર્તિ વધારે એવું હતું. મરકાર તરફથી એક પછી એક સભ્યો મહેતાને મ્હાત કરવા માટે ખડા ચથે ગયા. સર ચાર્લ્સ ઈલિયટ, સર ઍન્ટની મેકડોનલ્ડ, અને સર જેમ્સ વેસ્ટલેન્ડ દરેક એક પછી એક મહેતા ઉપર સપાટો ચલાવ્યો, એ કે તેમ થવાથી,

સરકારના મત પ્રમાણે પણ મહેતાનો પક્ષ કેટલો મજબુત હતો તેજ દર્શાવત થતું હતું. મહેતાને દાખી દેવાને સર જેમ્સ વેસ્ટલેન્ડે કીધેનો સંપાદો ઉછળીને પાછો તેમના ઉપરજ આગ્યો સિવિલ સર્વિસ (સનદી નોકરી) ની ખામીઓ વિશે મહેતાની જોરદાર પીકા સાબળી તેમના મિત્રજ ગયો, મહેતા હવે ધારાસભાની ચર્ચામાં નવુંજ સ્વરૂપ દાખલ કરે છે, એવી કડવી ફરિયાદ કરી, અને અતે નીચ જુઠાણુ ખોળાનો મહેતા ઉપર આરોપ મૂક્યો. પણ જ્યારે બંનેના આપણો પ્રસિદ્ધ થયા ત્યાં લોકો નીચ જુઠાણુ કોણુ ખોળુ હતું તે નક્કી કરી શક્યા એ પ્રસંગે અદ્ભુત શાંતિથી મહેતા વર્ત્યા હતા તેની કલકતાના 'સ્ટેટ્સમેન' પત્રના મુખે પણ સ્તુતિ થઈ હતી. મે આપને કહ્યું છે તેમ ઠીક સુધ જે કારણો મહેતાના વિરોધીઓ પોતાના પક્ષમાં રજુ કરતા તેજ કારણો વડે મહેતા તેમને પૂરા પડી શક્યા હતા, અને એક મદાસન પત્રના ખબર પત્રીએ સુદર રીતે કહ્યું હતું તેમ, મહેતાએ દલીલની સામે દલીલ વાળી હતી, ફિટકાર સામે ફિટકાર વાળ્યો હતો, મજબૂત સામે મજબૂત વાળી હતી અને હજી સામે હજી કયો હતો ગૃહસ્થો, આપણા પ્રતિનિધિને આપો યગ મળ્યો છે એ વાત આપણે અભિમાન લેતા જેવી છે આપણે અભિમાન લેતા જેવું છે કે આપણા કુપકતાના મિત્રોએ પણ એમની સેવા એવી અપૂર્વ ધારી કે પોતાની કૃતગતા દર્શાવતા માટે, તેમણે વ્યોમેશ ચંદ્ર ઝોનગ્રાની આગેવાની નીચે, મહેતાને જાહેર અભિનંદ આપ્યું - જે કે તેમની પોતાનો પ્રતિનિધિ પણ ધારાસભામાં તો હતોજ આપણામાંથી જોઓ મહેતાને જોળ્યો છે તેઓને ખબર છે કે આ બધા અભિનંદનોની ઝાઝી પરવા રાખવી મહેતાને પાસવે એમ નથી આપણને ખબર છે કે એમને જે સેવા બજારી છે તે સેવાનું ફળ તે સેવા સિવાય બીજું હોઈ શકેજ નહિ પણ આપણે પણ આપણી ફરજ અદા કરવાની છે, અને તે ફરજ આપણે આપણા પ્રમુખ સાહેબને, આ હરાવમાં સૂચવેલી રીતે મિ મહેતા પ્રતિ આપણી કૃતગતા દર્શાવવાનો અધિકાર આપ્યાથીજ ઉત્તમ રીતે અદા થશે

સર ફિરોઝશાહ મહેતા.

૨.

[૧૯૦૭ ના આરબમા મુંબઈના એક્ઝિન્ટન્ટ જનરલ મિ હુંગ્મિન અને બીજાઓએ, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમા જે પી એ તરફથી સર ફિરોઝશાહ મહેતા ન ચૂંટાય તેટલા માટે એક પ્રક્રમ (કમ્પેટિટ) રચ્યું હતું. કોર્પોરેશનની ચૂંટણી નિષ્પક્ષ અને ન્યાય નથી એવી મતવળની અરજ દ્વારાસભાના પ્રેસીડેન્ટ મરજીએ મુબઈ સરકારને કરી હતી, પરંતુ સરકારે તેમને તોછલાઈ બધાં દૂર રાખી વચ્ચે પડવાની ના પાડી હતી. લોકોના આશ્ચર્ય અને ક્રોધનો આથી પા-રહો ન હતો, અને તે દર્શાવવાને ૭ મી એપ્રિલ ને રવિવરે માધવબાગમા એક મેળોગી મહા બોલાવવામા આવી નામદાર જોખસે એ પ્રમોગે પ્રમુખ થયાને હતા તેઓ સભાના કામનો આરબ કરતા નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા -]

સત્તારીઓ અને ગૃહસ્થો, અનેક રીતે આ મહા સુપ્રસિદ્ધ થઇ જનારી છે, આવી સભામા પ્રમુખસ્થાન લેવાનું આમંત્રણ કરી આપે મને જે ધણું મોટું માન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો બહુ આભારી છું. આજે અમે હું શા માટે આવ્યો છું અને આવના કાર્યમા કાઇમ આગળ પડતો ભાગ હું શા માટે લઉં છું તે વિષે મારે આરબમાજ થોડો ખુલાસો કરવો જોઈએ. હું કાઈઆ શહેરનો કર બગનારો નથી, તેમજ જે પી પણ નથી, અને મારે હુમેશનું રહેવાનું સ્થાન મુંબઈ નહિ પણ પૂના છે જે બાબત બન્યાથી આ આખું શહેર આજકાલ બળબળી ઉઠ્યું છે, અને આપણે હજારો માણસો અહીં બેગા થયા છીએ તેની સાથે જો માત્ર મુંબઈ શહેરનેજ લેવા દેવા હોત, એટલે કે એથી અહીંનાજ લોકોના હિતને અસર થવાની હોત, અને એનાથી ઉપરિથિત થતા પ્રશ્નો માત્ર અહીંનાજ સબધમા ઉડવાના હોત, તો આ શહેરના મારા મિત્રોએ પોતાનો નિરોધ દર્શાવવામા બળવાની મને આશા કરી નહિ હોત, તેમજ મને પણ આ સભામા ભાગ લેવા, આવવાનો કદી વિચાર થાત નહિ. ૫-૫

ગૃહસ્થો, હવે તો દરેક જણ માન્યા વિના ચાલે એમ નથી કે આ બાબત અમુક દશામાં કદાચ માત્ર સ્થાનિક અગત્યની બલે હોય—જે કે મને તો તે બાબત બહુ શક છે—તો પણ આજ તો તે એવી દશાએ પહોંચી છે અને તેમાંથી એવા તો મહત્વના અને દૂર-ગામી પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે કે તે માત્ર આ શહેરનાજ જનોને નહિ, પણ આખા પ્રાંતના, બહુ આખા દેશના જનોને લગતી બાબત થઈ પડી છે. હવે પ્રશ્ન એ નથી કે જી. પી. ઓ તરફથી નવા કોરોપોરેશનમાં કોણ આવશે, પણ એ છે કે રાજ્યવહીવટની હાલની પ્રથાના યોગે અંગ્રેજ અમલદારો સ્વાભાવિક રીતે આ દેશમાં જે જળરદસ્ત મત્તા ચલાવી રહ્યા છે, તે સત્તા શું સાર્વજનિક ચૂંટણીઓની નિર્ણયતાને દાબી નાંખવા માટે, અને અત્યાર સુધીમાં જે સ્વલ્પ પ્રમાણમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય લોકોને આપવામાં આવ્યું છે તેટલું પણ ઓછું કરવા માટે વાપરવામાં આવશે, અને સરકારી હોદ્દા અને સત્તાનો આવો દુરુપયોગ દાબી દેવાને બદલે સરકાર જાહેર રીતે શું તેને અનુમતિ આપશે ? ગયા અક્ટોબરમાં નામદાર વાઈસરોયે આ દેશના લોકોને કહ્યું હતું કે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે, મ્યુનિસિપલ અને લોકલ બોર્ડનો વહીવટ એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગથીયાં છે, અને ઉપલાં પગથીયાં ઉપર પહોંચ્યા પહેલાં એ પ્રથમ પગથીયાં આપણુ પૂરાં ઓળંગવાં જોઈએ. આજે જ્યારે અતિશય મહત્વના પ્રશ્નો-દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં સ્વરૂપ અને વૃદ્ધિ સાથે સબધ ધરાવતા પ્રશ્નો, લોકોનાં ચિત્તમાં ધોળાઈ રહ્યા છે, અને લોકોના અધિકાર ઉપર થયેલા ઉચ્છ્રંબલ અને અન્યાય અત્યાચાર સામે વિરોધ દર્શાવે રહ્યો છે, આવે સમયે આપણાંમાંના જેઓને સ્થાનિક સ્વરાજનું હિત હૈયે છે, અને જેઓ આપણા દેશના રાજ્ય વહીવટમાં વધારે ભાગ મેળવવાના સમયની ગહ જોઈ રહ્યા છે તેઓને નિર્મિત ખેસી રહેવું પાડવે એમ નથી. આથીજ દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની દિનપ્રતિદિન પ્રગતિમાં હિત ધરાવનાર તરીકે આજે હું અહીં બોલવા ઉભો છું, અને આ સભાનું પ્રમુખપદ લેવાનું કડી આપે મને જે માન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું.

ગૃહસ્થો, મને શંકા નથી કે જીવજીવિ કારણે ઉપર ખોલનાર બાઈઓ આ દુઃખદ પ્રસંગની અગત્યની બાબતો ઉપર તો વિસ્તારથી વિવેચન કરશે, એટલે આપની રજા લઈ, હું ખેસી જઈ તે પહેલાં હું તો કેટલુંક સામાન્ય વિવેચન કરીશ. આ પ્રસંગની બાબતો તો ચોખ્ખી અને ચઢ છે. ગયે વર્ષે મુંબઈના એકાઉન્ટન્ટ જનરલ, અને હિન્દી સિવિલ સર્વિસના એક અગ્રગણ્ય સભ્ય, મિ. હેરિસને એક પ્રયુક્તિ રચી અને પોતે તેના નાયક થયા, અને પોલિસ કમિશનર અને મુંબઈના કલેક્ટરને પણ તેમાં સાગ્રીતો બનાવ્યા. આ પ્રયુક્તિનો સ્પષ્ટ અને સ્વીકૃત હેતુ જે. પી. એના ચૂંટણીમાં સોળ ઉત્તમોત્તમ ઉમેદવારોનેજ આવવા દેવા એવો ન હતો—કારણ તેમ જે હોત તો તો જીવી વાત હતી—પણ મુખ્ય હેતુ સર ફિરોઝશાહ મહેતાને ન આવવા દેવા એ હતો. કોરપોરેશનમાં સમૂળા ચૂંટાવા ન દેવા એવો તો નહિજ, કારણ જ્યાં સુધી આપણા લોક જીવનમાં મારા મિત્ર રા. દાક્ષિત જેવા છે ત્યાં સુધી તો તે બનવુંજ અશક્ય છે—પણ જે. પી. એના પ્રતિનિધિઓમાં ન આવવા દેવા એ હેતુ હતો; બીજો હેતુ એ હતો કે સર ફિરોઝશાહને કાઢવામાં જેઓ સામેલા ન થાય તેવાને પણ કાઢવા. સર ફિરોઝશાહને બહાર કાઢવામાં આવે અને તેમને કાઢવામાં ખરા સામેલ ન થનારાઓને કાઢવામાં આવે તો પછી કોરપોરેશનમાં કાણ ચૂંટાયું તેની કાંઈ કોંકસને ઝાઝી પરવા ન હતી. અને આને લીધે, અગાઉ જે વૃદ્ધ અને અનુભવી કાઉન્સિલરો સર ફિરોઝશાહના પક્ષમાં નહિ પણ વિરુદ્ધ ધણા ખરા મોરચા બાંધીને ઉભેલા જણાતા તેઓની પણ કોંકસ વિરુદ્ધ પડ્યું, માત્ર એટલાજ કારણથી કે તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં સર ફિરોઝશાહે જે ભવ્ય કામ કરી બતાવ્યું છે તે બૂલી લઈને પેલી પ્રયુક્તિમાં ભેગા ન થઈ શક્યા! ગૃહસ્થો, આવી ખજૂરા અનુક વ્યક્તિઓની વિરુદ્ધ મ્હોટા મ્હોટા સરકારી અમલદારોથી પ્રયોજાયેલી પ્રયુક્તિ કાંઈ નહાની સગી બાબત નથી. એના પ્રયોજકોએ એના ખયાલમાં શાં શાં કારણો રજુ કર્યો છે તે શોધવાનો મેં બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને મને જણાયું છે કે કોંકસનો પ્રપંચ વાળળી છે એમ બતાવવાને માત્ર જે કારણો રજુ કરવામાં આવ્યાં છે; એક તો એ કે કોરપોરેશનમાં સર

દિરોઝશાહનો જ ઉડા વાગી રહ્યો છે, અને બીજું એ કે તેમણે પોતાની આવી સર્વોપરિ સ્થિતિનો હમેશાં શહેરના શ્રેયમાં જ ઉપયોગ કર્યો નથી. વાર, માગ ધારવા પ્રમાણે પ્રથમ કારણમાં તો કાંઈ એવું નથી કે જેથી તેને બહુ મહત્ત્વ આપવું પડે. સર દિરોઝશાહ મહેતા જેવા મહા અસૌકસ્ય શક્તિવાળા માણસ ને શક્તિઓ પોતાના શહેરની સેવામાં લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધી વાપરે તો તેને કાંઈ પણ કોરપોરેશનમાં અને કાંઈ પણ દેશમાં અપ્રતિમ સર્વોપરિપણું પ્રાપ્ત થાય તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. આટલી લાંબી સેવા એણે આપી છે એવા માણસ પોતાના બંધુઓના મોખરે વિગંજે, એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને તે બાબત ફરિયાદ કરનારાઓ માનુષ સ્વભાવના બુદ્ધ અંતરનાં તત્ત્વો સામે વિરોધ ધરે છે. આવી રીતનું સર્વોપરિપદ એમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેથી માત્ર એટલું જ સૂચવાય છે કે જેમની સેવામાં એમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે તેઓ તે માટે એમના પ્રતિ ઉડી કૃતજ્ઞતા ધરાવે છે, તથા તેની સાચી માયે, પોતાના નાયકના ડહાપણ અને વિવેક બુદ્ધિમાં ઉડે વિશ્વાસ ધરાવે છે. મુંબઈના કોરપોરેશનમાં સર દિરોઝશાહ જે સ્થિતિ બોગમે છે તેવી સ્થિતિનો બેટા હિન્દુસ્તાનમાં મળે એમ નથી, પણ ખર્ચિંગહામમા મિ. એમ્બરજેનની જેવી-હાક વાગે છે તેના જેવી લગભગ એમની સ્થિતિ કહી શકાય, કે કદાચ બહીંગ અંગ્રેજોમાં લૉર્ડ પામરસ્ટનની, અને ત્યાર પછી લીબરલ પક્ષમાં મહાત્મજી સ્પેડરસ્ટનની જે સ્થિતિ હતી તેવી કહી શકાય. હવે બીજું કારણ લઈશું. જો એમાં કાંઈ જીવ હોત તો તેની ઉપર જરા વધારે વિચાર કરવો ચોખ્ખો હતો. પણ આ બાબત સર દિરોઝશાહ વિરુદ્ધ શા શા આરોપો છે? મારા સમજવા પ્રમાણે તો એ આરોપો માત્ર બે છે-એક એકે ત્યારે લૉર્ડ કર્ઝન વાઇસરોય તરીકે હિન્દમાં બીજીવાર આવ્યા ત્યારે કોરપોરેશન તરફથી તેમને આવકારપત્ર આપવાની બાબતમાં સર દિરોઝશાહે કૌંચેસ ખટપટ દાખલ કરી; અને બીજી એ કે કોરપોરેશને 'સ્ટાંડર્ડ ટાઈમ' સ્વીકાર્યો હતો છતાંયે પાછો 'બીએ ટાઈમ' તેમણે તેની પાસે સ્વીકારાવ્યો. હવે આ બે બાબતમાં કોઈક પક્ષના જે કહે છે તે સમજું દલીલની ખાતર સ્વીકારી લઈએ તો પણ સર દિરોઝશાહને ખાતે સર્જન આડીશ વર્ષ

સુધીનું જે મ્યુનિસિપલ કામ જમા થયું છે તેની સંખ્યામણીમાં આવા જૂનજૂન મતમેદો તે શા હિસાબમાં છે? પણ ખરી રીતે તો આ બે વ્યાખ્યાતમાં સર ફિરોઝશાહનાં કાર્યને મુખ્યમંત્રીનાગણિકાના ધણા મહોટા ભાગનું અનુમોદન અને અનુમતિ મળી છે. લૉર્ડ કર્ઝનને આવકાર પત્ર આપવાના સંબંધમાં, તે વખતે જે કાંઈ કડવાશ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને માટે સર ફિરોઝશાહ જવાબદાર ન હતા, પણ જેઓએ ખાસ રાજ પ્રકરણી હેતુથી કોરપોરેશનને માથે આ પ્રશ્ન નાંખ્યો હતો તેઓ જવાબદાર હતા. લૉર્ડ કર્ઝનની પ્રથમ કારકીર્દી માટે બહુજ પરસ્પર વિરુદ્ધ મનો દર્શાવવામાં આવતા હતા એ તો સૌ કોઈ સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે. વાઇસરોયના હોદ્દામાં ચાલુ રહેવાને બદલે તેઓ એકવાર હોદ્દો છોડી ગયા, અને તેમની દરીથી નીમણુક કરવામાં આવી, એ તો માત્ર શિરસ્તો જાળવવાની ખાતર. તેમની વિરુદ્ધ જે તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે જોતાં તો તેમને નવું આવકાર પત્ર આપવાની યોજના કદી રજુ થવી જોઈતી ન હતી. છતાં પણ ત્યારે તે રજુ કરવામાં આવીજ, ત્યારે તો બીજી વારની કારકીર્દી દરમ્યાન પહેલી વારનીના કરતાં પણ વધારે ખરાબી થશે એવો જેમને ભય હતો તેમને તે યોજનાને વિરુદ્ધ થયેજ છુટકો હતો. એ કાંઈ માત્ર એક શિષ્ટાચારની ખાતર ત્યારે કાંઈ પણ નવો વાઇસરોય હિન્દમાં આવે ત્યારે કોરપોરેશન તેને જે આવકાર આપે છે તેટલામાજ પતે એમ ન હતું. દરેક પ્રસંગે આમા પક્ષની સાથે બને તેટલી પતાવટ કરી લેવાની આતુરતાવાળા આપણામાં માત્ર એક સર ફિરોઝશાહ જ છે; તેમણે તો આ વ્યાખ્યાતમાં લાગણી જોજનાની વિરુદ્ધ નહિ પડતાં તેમની સાથે સામાન્ય રીતે કામ કરનારાઓ જેટલી પતાવટ કરવાને તૈયાર હતા તેના કરતાં પણ વિશેષ પતાવટ કરવાની આતુરતા દર્શાવી, અને આખરે એ આવકાર પત્રનો ખરડો તૈયાર કરવાને નીમણુકી કમિટી ઉપર પણ એમણે કામ કીધું. સ્કાંડલ ટાઈમ અને બ્રૉન્ઝ ટાઈમના સંબંધમાં પણ જે એ ખરડો કોમર્સ અને પોર્ટ ટ્રસ્ટ સરકારના દયાણુથી પોતાના ઠરાવો બદલી શક્યા તો સોદાની લાગણીને માન આપીને કોરપોરેશનને પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો તેમા તેણે શા મહોટો ગુનહો કર્યો? પચીસ વર્ષ ઉપર સર જેમ્સ

ફર્ગ્યુસનની સરકારે એક વર્ષની તકરાર પછી જેમ કબુલ કર્યું હતું તેમ આ બાબત એવી છે કે તેમાં મુજબના લોકોની ઇચ્છાને માન મળવું જ નેહાયે. અને ગયે વર્ષે આજ બાબત ન્યાં એક મોટી સભા થઇ હતી ત્યાંજ મધ્યવ્યાગમાં ઉભા રહી બોલતાં, મારે કહેવાની જરૂર નથી કે આ બાબતમાં સર ફિરોઝશાહનું વર્તન આ મ્હોટા શહેરના પુષ્કળ લોકોની ઇચ્છા અને લાગણીને અનુકૂળ હતું. અહીં આ સ્થળે માફ આપવા જેવું છે કે ઝ. કાત્રક જેઓ ગયા કોરપોરેશનમાં સ્ટાંડર્ડ ટાઇમના હિનાયતી હતા તેમની સ્ટાંડર્ડ ટાઇમ માટે બળવેલી સેવા છતાં, કેઝકસે તેમનું સાંભળ્યું એ ન હતું. કારણ માત્ર એટલુંજ કે જી. પી. આ તરફથી ફિરોઝશાહને કાઠી મુકાવવામાં તેઓ સામેલ ન થયા. પણ ગૃહસ્થો, જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ બાબતમાં બાગ લેનારા ત્રણ અમલદારો તો માત્ર ખાતગી માણસ તરીકે કામ કરતા હતા, અને ફિરોઝશાહની સાથે તેમનું વર્તન તેઓ ઈંગ્લંડમાં કોઈપણ લોક નાયક પ્રતિ જેવું વર્તત આદરે તેવુંજ હતું. આમ બોલતું તો, ખરેખર એટલુંજ ચોખ્ખું બેવકુફી બરેહું છે કે તેની ઉપર બહુ થુંક ઉરાડવાની જરૂર નથી. આ દલીલ કરનારાઓને હું પૂછું છું કે મ્યુનિસિપલ પંચીવટની અથવા શહેરનાં હિતની બાબતોમાં મિ. હેરિસન તથા તેનું કેઝકસ અને સર ફિરોઝશાહ તથા તેમની સાથે કામ કરનારાઓ વચ્ચે સિદ્ધાન્તનો એવો કથો બેદ છે, કે જેવો બેદ ઈંગ્લંડમાં સ્થિરલો અને ડૉન્ઝવેટિવોને જૂઠા પાડે છે? આ બાબતમાં ચોખ્ખી તો એક વાત એ દીસે છે કે કેઝકસ પ્રચલિતના પ્રણેતાઓ પોતાના કાર્યમાં સર ફિરોઝશાહ સામે અંગત વેરભાવથી પ્રેરાયલા છે. કદાચ એમ હોય ખરૂં કે સિવિલ સર્વિસના અમલદારો અખ્યત હિંદીઓથી બનેલી સભાઓમાં પોતાનું જાતું ન ચાલે અને બિન સરકારી હિંદીઓ પોતાને મોખરે વિરાગે એ ખમી શકે નહિ, કારણ આપણી અધિકારીઓના બગીચામાં તેઓને જાંખા પાડતા લોકનિમુક્ત સભ્યો રૂપ તોડોને રચાવ નથી. પણ જો એમ હોય તો આ લોકો માટે યોગ્ય માર્ગ તો માત્ર એ જ છે કે તેઓએ આવાં મંડળોમાં પોતાના સરકારી દરજ્જાનો દાખ વાપરવાને બદલે, અને પુરંધર બંધિતઓના વગતા મૂળમાં છેદ મુકવા

માટે અયોગ્ય ચક્રો રચવાને બદલે તે મંડળોમાંથી ખસી જવું જોઈએ. ન્યારે મિ. હેરિસને સર ફિરોઝશાહને તેમના અનેક વર્ષો થયાં પ્રાપ્ત કરેલાં સ્થાનથી બ્રજ કરવા માટે પોતાની પ્રયુક્ત સ્ત્રી ત્યારે હું નથી માનતો કે, તેમણે સ્થેન પણ વિચાર કર્યો હોય કે સર ફિરોઝશાહના જેવી શક્તિ અને અનુભવવાળા માણસને મુ'બદના કોરપોરેશનમાં કામ કરવા જેટલો જે કાંઈ જૂલ અવકાશ હતો તે તેમની પાસેથી છીનવી લેવો એ ઠીક કહેવાય ખરું. આપણને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે આપણા મ્યુનિસિપલ અને લોકલ (સ્થાનિક) મંડળો સ્વરાજ્યની કળા શીખવાની શાળા રૂપ છે. ખરેખર, સારે, પોતાના કરતાં લેશ માત્ર કમી નહિ એવી શક્તિ અને ચારિત્રવાળા હિંદીઓને આવાં નહાનાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાની જે કાંઈક સગવડ મળી છે તેથી હિંદી સિવિલીઅનોએ પોતાનાં મુખ કટાણું કરવાની જરૂર નથી. મિ. હેરિસને ન્યારે કોરપોરેશનનાં નાયકત્વ માટે સર ફિરોઝશાહ સાથે બેરોબરીમાં ઉતરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે, તેમણે પોતાનાં મનમાં પ્રશ્ન કર્યો હશે ખરે કે, સર ફિરોઝશાહે પોતાની મરાઠૂર અને લાંબી કારકીર્દીમાં જે મહા મેવાઓ બજાવી છે તેના અમુક અંશ જેટલી પણ સેવા તેઓએ પોતે અથવા તેમના કોકસના કાંઈપણ માણસે અથવા તેઓએ સૌએ મળીને, કોરપોરેશનની બગાડી છે ? પરંતુ મારી આ બાબતમાં વધુ ઉતરવાની ઇચ્છા નથી. મિ. હેરિસને અને પેલા બીજા એ અમલદારોએ ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે આ બાબતમાં ભાગ લીધો છે એ દલીલમાં, મારા મત પ્રમાણે, લગારે માલ નથી. જે. પી.ઓ. થડવા અને ભાંગવાની સત્તા ધરાવનારા અમલદારો, પોતાની સત્તાથી બીજા જે. પી.ઓની ચૂંટણીની નિરંકુશતાની આડે આવ્યા સિવાય, બહુ ઉકળતી પક્ષાપક્ષીવાળા ચૂંટણીમાં શી રીતે ભાગ લઈ શકે ?

કોઈ જરૂરના માશરફ્ટ અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મ્યુનિસિપલ અથવા ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડની ચૂંટણી પોતાનાં મનની ધારી કરાવવા માટે કોકસ બનાવે, અને પછી ઠંડી રીતે કહે કે એ તો બધું 'અમે અમારી ખાનગી રીતે કર્યું હતું,' તે કાને ગળે ઉતરશે ? આખો પ્રશ્ન એવો અગત્યનો છે, અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ભાવી ગતિ તેની સાથે એટલી બધી સંકળા

વ્યોમેશ ચંદ્ર બૉનરજી.

[વ્યોમેશ ચંદ્ર બૉનરજીનાં મરણ માટે શોક દર્શાવવાને તા. ૨૧ મી જુલાઈ ૧૯૦૬ને દિને લંડનમાં મળેલી સમારકસભામાં નામદાર જોખલેએ આપેલું ભાષણ.]

અધ્યક્ષ સાહેબ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, કૃતાન્ત કાળે આપણામાંથી આપણા યશસ્વી બંધુ વ્યોમેશ ચંદ્ર બૉનરજીને ઉપાડી લીધા છે તેથી થતો શોક જાહેરમાં જણાવવાને આજ આપણે અહીં મળ્યા છીએ. આ આપત્તિ આપણા ઉપર છેક અણુધારી આવી પડી છે એમ નથી એ ખરું. ઘણા વખત થયાં સૌને ખબર હતી કે બૉનરજીની તબીબત તદ્દન લથળી ગઈ છે, અને તે સુધરવાની બીલકુલ આશા નથી, તેમજ તેવી રૂઝ દશા લાંબો કાળ લાંબાયા કરે તો માત્ર તેમનું કંટ લાંબાયા કરશે. પણ હવે બનનાર બની ચૂક્યું છે; અને આપણા મહાન અને શ્રદ્ધારપદ નેતા, જેમને પગલે ચાલવામાં જેટલો આનંદ મળતો તેટલોજ જેમનાં તરફ પ્રીતિ રાખવામાં મળતો, તેઓ, આપણને છોડી ગયા છે, એમ હવે માનેજ છૂટકો છે. આવે સમયે ચિત્ત એવું તો સ્તબ્ધ અને વિહ્વળ બને છે કે જાણે મહા કૃતાન્તે, ચોરની જેમ છૂપા છૂપાં આવી, આપણા ઉપર અચિંતો સપાટો મારી આપણા મિત્રને આપણી પાસેથી ઝૂંટવી લીધા ન હોય! સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, બૉનરજી એવા પુરુષ દત્તા કે જેમનાં મૃત્યુથી જગત્માં કોઈપણ કાળે અને કોઈપણ સ્થળે ગાનન જાતિને ખોટ પડે. હિંદને તો, તેના અર્વાચીન સંક્રાન્તિકાળમાં, ચારે બાજુએ ત્યારે કઠિન અને કૃદ પ્રશ્નો ધુરકી રહ્યા છે ત્યારે, તેમનું પ્રયાણ એ એક અતિભારે રાષ્ટ્રીય આદત છે, અને આપણને ગયલી ખોટ પૂરી પડે એમ નથી એમ આપણે ખોડીએ ત્યારે કદી અત્યુક્તિનો આશ્રય લેતા નથી. આજ આપણા મહાન દેશબંધુના આરિત્ર અને કારકીર્દી અવલોકવાનું મહાર્ કર્તવ્ય નથી. આપણને પડેલો ધા હજી એટલો તો વાળે છે, અને એટલો તીવ્ર રીતે સાહી રહ્યો છે કે આ પ્રકારની સભામાં એવું કામ ઉપાડી શકાય એમજ નથી. અને આ ઠરાવ-આપના સ્વીકાર માટે સાદર

व्योमेशचंद्र बॉनरजी.

કરતાં મ્હારે આપણા સદ્ગત નેતાના કેટલાક નૈસર્ગિક અને કેટલાક યત્નસાધિત એવા ધણા ધણા ગુણો પ્રત્યે મ્હારે આદરભાવ બતાવવા માટે, તથા આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યના હકમાં તેમણે જે અપૂર્વ સેવા બજાવી છે તેની નમ્રતાપૂર્વક કદર બતાવવા માટે મેં શબ્દો બોલવાના છે.

સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આપણને મૌને ગુવિહિત છે કે બોનરજી આપણા દેશના એક અતિ પ્રશસ્ત અને યશસ્વી વકીલ હતા. હવે, ધારો કે તેમની કીર્તિ માત્ર તેમની વકીલ તરીકેની ખ્યાતિમાંજ મર્યાદિત થયેલી હોત તોયે તેમને માટે આપણું આદર અને માન જાહેરમાં પ્રકટ કરવું ઘટ્યું હોય એ વાત તો નિઃસંશય છે. રાષ્ટ્રીય જીવન અનેક દિગ્ગામી ન હોય તો ઉછું રહે; અને હિન્દનાં નામને કાંઈ પણ દિશામાં યશ લાવનાર, પોતાનાં કાર્યથી રાષ્ટ્રીય કાર્યને પ્રગતિ આપે છે, એટલે રાષ્ટ્રીય કારણે આપણે તેને માન આપવું ઘટે છે. પણ આપણા આદર અને કૃતજ્ઞતા ઉપર બોનરજીનો દાવો તો તેમના વકીલ તરીકેની પ્રશસ્ત કીર્તિ કરતાં વળી વિશેષ મજબૂત પાયા ઉપર રહેલો છે. કુશળ વકીલ હોવા ઉપરાંત, તેઓ એક શૂરા દેશબક્ત હતા, શાણા અને દૂર-દર્શી નેતા હતા, કામમાં સતત મગ્ન રહેતા, અને તેમનાં મનની ઉદારતા અને આત્માનો પ્રભાવ તેમનાં આખાં જીવનમાં, તેમનાં દરેક વચન અને વર્ણનમાં પ્રતિબિંબિત થતાં હતાં. તેમની બુદ્ધિશક્તિ શ્રેષ્ઠ ક્રાંતિની હતી. ચક્રાર, પ્રબળ અને સર્વગ્રાહી બુદ્ધિ સાથે ખરેખરી ચમત્કારિક સ્મરણશક્તિ, ઉર્જાવલ વિવરણ શક્તિ, મોહક વક્તવ્યશક્તિ, ભારે ઉદ્યમ, અને વ્યવસ્થા અને નિયમ પ્રમાણે વર્તવાનો આશ્ચર્યકારક અભ્યાસ—આ સૌને લીધે જે ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું બોનરજી પસંદ કરતા તેમાં ઉત્તમ વિનય મેળવતા. તેમની જીવનની સમીક્ષા સર્વતોગામી હતી, તેમનું અંતર ઉંડી લાગણીવાળું અને માયું હતું, અને પોતાને બંધાયેલી શક્તિ દેશની સેવામાં અર્પણ કરવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. વળી સુદર રૂઆબ અને અનેરી મોહકતાભરી રીતબાત સાથે એવાં તો બળ અને સંયમ બળેલાં હતાં કે સમાગમમાં આવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર તેઓ ભારે પુરુષાતનવાળા નરની છાપ પાડતા. આવો નેર જે સ્થાને મૂકાયો હોય તે સ્થાને સૌને

ગોખરે વિરાજે એમાં સંદેહ નથી. દ્રાષ્ટૃ સ્વસત્ત્વ ભોગવતા દેશમાં તો તેઓ વડા પ્રધાનની પદવીએ પહોંચી શક્યા હોત એ નિઃસંસય છે. હિન્દમા આપણે તેમને આપણી રાષ્ટ્રીય સભાના અધ્યક્ષ બે પાર બનાવ્યા હતા, અને તેથી વિશેષ મહત્ત્વની બાબત તો એ છે કે ત્યારે રાષ્ટ્રીય સભાની પ્રવૃત્તિનો એકવીશ વર્ષ ઉપર આરંભ કરવામાં આવ્યો અને, હિન્દની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સભા મુંબઈમાં મળી ત્યારે સર્વ પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓએ તેમને અધ્યક્ષ તરીકે પોતાનાં કામમાં માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. અને ત્યારથી તે પોતાનાં મરણની ધડી સુધી, બૉનરજી અને તેમની સાથે બીજા બે ત્રણ બજાઓજ તે પ્રવૃત્તિના પ્રાણ અને આત્મા હતા. પોતાનો કાળ અને પોતાનું ધન એમણે મોકળે મને તે પ્રવૃત્તિને સમર્પ્યું હતું, અને તે એટલે સુધી કે તેની ધણીને ખબર નથી. એ પ્રવૃત્તિને યોગે આવી પડતી સમસ્યા ચિંતા એમણે હર્ષથી સહન કરી, તેને સંજ્ઞ કરવા માટેના પ્રયત્ન કરતાં તેમને થાક લાગતો જ ન હતો, અને રાષ્ટ્રીય સભાની વાત આવી ત્યાં તો તેમના દેશચંદુઓએ તેમની સલાહનેજ પ્રથમ પદ આપ્યું છે. એમની હિંમત અદ્ભુત હતી, આપત્તિની સાથે ને વૃદ્ધિ પામતી, અને તેમની નીડરતા અને નિર્મળ વિવેકશક્તિની તેમના દેશચંદુઓ હર ધડી તારીફ કરતા. બૉનરજીના હાથમાં સુકાન હોય ત્યાં સુધીતો વહાણને ખચક ખસાયા કે તોફાન લાગશે નહિ એવી મીને ખાતરી રહેતી. હૈયાને દોલાવે એવી, હલમલાવે એવી, અને શર ત્રાસે એવી એમની વક્તવતા હતી, ત્યારે અમુક તો સાધ્યછે અને અમુક તો સાધ્ય નથી એવો બેદ સહજ કળી શકે એનું બ્યાવહારિક ડહાપણ પણ એમનામાં હતું, અને વખત આવ્યે કાર્યને શામક અને નિયામક સ્વરૂપ આપવામાં બૉનરજી કરતાં વધારે દૃઢતાથી ઉભું રહેનાર ખીજું કોઈ ન હશે. આ ધડીએ મને રાષ્ટ્રીય સભાના વિષય વિચારક મહાશય બેકેટા યાદ આવે છે, ખરી રીતે આ બેકેટ વખતેજ સપળી અગલની ચર્ચા થાય છે, અને આવી એક નહિ પણ અનેક બેકેટા વખતે બૉનરજીના ફર-દર્શી ડહાપણને લીધે અને તેમના જેવા મુસ્લમે આપવામાં આવતાં બારે વજનને લીધે કેટલાંક ઉચ મગજના વિચારમાં ધીરતા આવતી અને બધાં અંતર પંડવાનો ભય હોતો ત્યાં એક

સ્થપાતું. આવા નેતાના મરણથી ગમેલી ખોટ વર્ણવવાને મારી વાણીમાં સામર્થ્ય નથી. હાલ આપણી રાષ્ટ્રીય સભાનાં વહાણને જ્યારે તોફાન લાગવાના ચિન્હ જણાય છે ત્યારે તો તેમની અગત્ય ખીજા કાંઈપણ પ્રસંગ કરતાં વધારે છે, અને ત્યારેજ તેઓ વિદેહ થયા છે. સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, મારા પોતાના દેશમાં ધુઓથીજ લગભગ ભરેલી આ સભામાં ખોનરજીએ બળવેલી આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્ય માટેની પ્રશસ્ત સેવા સંબંધે વિસ્તાર કરવો નિર્ણય છે. અને હું તે સેવામાંથી એકાદ બે અંતે જણાવું શું તેનું કારણ માત્ર એ છે કે તે વિશે ઝાઝી ખબર નથી, અને આપણે તેમના કેટલા બધા ઋણી છીએ તે તેનાથીજ જણાઈ આવે છે. તમોને ખબર છે કેમિ. ઍડોના કરતાં કાંઈ અંગ્રેજો હિન્દની વધારે સારી કે વધારે ઉત્સાહ ભરી સેવા બળવી નથી. ત્યારે આપણા પક્ષને માટે ઍડોની સહાનુભૂતિ અને આપણા મનોરથોનું સળગ સમર્થન મેળવી આપનાર ખોનરજી જ હતા. વળી આ બધાં વર્ષો રાષ્ટ્રીય સભાની ઓરિશ કમિટીને એકત્ર રાખવામાં અને આ દેશમાં તેની પ્રવૃત્તિ એક ધારી કાયમ રાખવામાં ખોનરજીએ જે લાગ બળ્યો છે, તે પણ તેમના પ્રત્યે આપણી પ્રીતિ અને કૃતજ્ઞતાનું એક અતિ મહોદ્દુ કારણ છે. આ કામમાં વખતો વખત કેટલી મુશ્કેલીઓ નડતી, કેટલી ચિંતાઓ ઉભી થતી, અને તેમાં કેટલો ભોગ આપવો પડતો, તેના ખ્યાલ આપણામાંના તો કાંઈકનેજ હશે; પણ આપણા મુરખી મિત્રો સર વિલિયમ વેર્થર્ન અને મિ. હ્યૂમ આજ અહીં હોત તો આપણને કહેત-અને આપણા અધ્યક્ષ સાહેબ પણ જો છેવટે કાંઈ બોલશે તો કદાચ કહેશે કે આ બાબતમાં ખોનરજીના સહકાર્ય અને સહાય કેટલાં હતાં. સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હું આપને વધુ શેકવા માગતો નથી. ખોનરજી ગયા એટલે આપણા ધણકના એક મહોટા નેતા ગયા છે એટલુંજ નહિ પણ એક બહુ લાગણીવાળા ઉદાર મિત્ર આપણે ખોયા છે. કોડનમાં આવેલો તેમનો સુંદર નિવાસ, જે દુર્ભાગ્યે આજ શેકસાગરમાં ડૂબેલો છે, ત્યાંનું જેણે આતિથ્ય આપ્યું છે તે, તેમની મૂર્તિની મોહકતા, તેમના વિચારનું આશ્ચર્ય, તેમની આસપાસના સૌ જણા પ્રતિ તેમની અસરશર મમતા, અને તેમની મિત્રતાને

જેમને તે આપતા તેમના ઉપર જે કૃપા તેઓ ઉભરાવવા ચ્હાતા તે ભૂલ્યા નજ દરો. તે દુઃખમાં દૂખેલાં કુટુંબને જે હાનિ થઈ છે તે વર્ણવી શકાય એમ નથી, તે શોકદગ્ધ વિધવાનું જીવન શૂન્ય થઈ ગયું છે, અને જેને સંસાર હવે કદી પ્રથમ જેવો બાસનાર નથી તે કુટુંબ અને વિધવા તરફ આપણા હૈયાં ઉભરાય છે એમ આ પ્રસંગે હું કહી લઈશ. હવે મારે વધુ કહેવાનું રહેતું નથી. ઔનરજી ભવનો આરો ઉતરી પેસે પાર પહોંચી ગયા છે, તેઓ આપાર કદી આવનારા નથી. પરંતુ તેઓ આપણામાંથી છેક લુપ્ત થઈ ગયા નથી. તેઓ આપણને એક અનુકરણીય જીવનનો અમૂલ્ય વારસો આપી ગયાછે, અને નિત્ય રક્ષણ કરવાને તેમની યાદી મૂકી ગયા છે. અને આ સૌ ઉપરાંત જે પ્રવૃત્તિ માટે તેમને અતિશય પ્રેમ હતો અને જેને તેમણે પોતાની અમૂલ્ય સેવા અર્પી તે પ્રવૃત્તિનો વારસો તેઓ આપણે માટે મૂકી ગયા છે. તે વારસા પ્રતિ આપણી શી ફરજ છે તે આપણી દિશગિરીજ આજ સૂચવી રહી છે. અને આપણી શક્તિ અને આપણા દેશની હાજતોનાં પ્રમાણમાં એ ફરજ ઓળખવાના આપણા નિશ્ચય અને તે ઓળખવાના આપણા પ્રયત્ન કરતાં બીજું જે કંઈ માન સદ્ગતનાં સ્મરણાર્થે આપીએ તે વિશેષ યોગ્ય નહિ હોઈ શકે.

શિપિર કુમાર ઘોષ.

[સને ૧૯૧૨ ના માર્ચ મહિનાની ૨૩ મી તારીખે, બાણુ શિપિર કુમાર ઘોષનાં મરણ માટે થયેલો અતીવ ખેદ દર્શાવવા અને તેમનાં સ્મરણનાં માન નિમિત્તે કલકત્તામાં એક સભા ભરાઈ હતી, તેમાં નામદાર ગોખલેએ આપેલું બાપણ.]

મહારાજ બહાદુર અને સદ્ગૃહસ્થો, બાણુ શિપિર કુમાર ઘોષને મને પ્રથમ મળ્યાને દશ વર્ષ થઈ થયાં, છતાં તે વેળા તેમણે જે મારા ઉપર છાપ પાડી હતી તે આજ પણ કાયમ છે. એમને મળ્યા પહેલાં પણ હું એમને માટે બહુ ઉંચો વિચાર ધરાવતો હતો, કારણ મેં એમને વિષે મારા ગુરુ સદ્ગત રાનડે પાસેથી બહુ સાંભળ્યું હતું; રાનડે હમેશ એમને વિષે બહુ પ્રશંસા અને પ્રીતિથી બોલતા. છતાં એઓ કેવી અદ્ભુત મનોહર અને પ્રોત્સાહક મૂર્તિ છે એ તો હું જ્યારે એમના અંગત સમાગમમાં આવ્યો ત્યારેજ સમજ્યો. એમનામાં જે મ્હને ખાસ લાગ્યું હતું તે ઉંડી ધાર્મિકતા સાથે બળેલો એમનો પ્રચંડ દેશાતુરાગ; અને આ ગુણોનાં સંમિલનથી બીજા એ દેખીતા પરસ્પર વિરોધી ગુણો—ગંભીર શાંતિ અને ચિત્તની અને પ્રાણની અતિશય અચલતા—એમનામાં બેગા ચલા હતા. એમની દેશભક્તિએ એમને પોતાના દેશની સેવામાં અવિશ્રાંત અને અનવરત પ્રવૃત્તિશીલ બનાવ્યા હતા, અને છતાં આ સૌ પ્રવૃત્તિ-શુક્તસાગરનાં તળીઆમાં તો ખરી ધાર્મિકતાથી જન્મેલી ગંભીર શાંતિ રહેલી હતી. ધણીકવાર ખૂબ જ્ઞેસથી ચર્ચા કરતાં જ્યારે પોતાની પ્રખ્યાત બુદ્ધિના સંપૂર્ણ વેગથી પોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુનું તેઓ પ્રતિપાદન કરતા ત્યારે અચાનક અઠકાઈ જઈ તેઓ મંદ સ્થિત કરી, કોઈ અંગત પ્રકારની પ્રીતિ ભરી પૂરછા કરી, વિષયાન્તર કરી દેતા; આવે સમયે તેમની શાંતિની ઝાંખી થતી, અને વ્યવહારના કંકણ કલેશમાં પણ પોતાની ધન્યજનુસાર તેઓ આંતર મંદિરમાં પોતાની વૃત્તિને સંકેલી લઈ પોતાના સ્વપ્નની સાથે એકતાન થઈ શકતા એમ જણાઈ આવતું હતું. નિશ્ચયની દૃઢતાથી ઉત્પન્ન થતી વેગમય શક્તિવાળા અને ધાર્મિકવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતા પ્રશાંત વીર.

પાળા આવા પુરુષ હિન્દમાંજ નહિ પણ જગત્માં કોઈ પણ સ્થળે મહત્તા પ્રાપ્ત કરે તેમાં સંદેહ નથી, અને આ દેશમાં શિપિર કુમાર ઘાપે પોતાના સમય અને પરિસ્થિતિ ઉપર બહુ ભારે અસર કરી છે એમાં કશી નવાઈ નથી. ગૃહસ્થો, કલકત્તાના શ્રોતાઓ આગળ, શિપિર કુમાર ઘાપે કરેલી જીવન ભરતી મહાસેવાની કથા મ્હારે કહેવાની ન હોય. એમનાં મરણથી, આપણે એક મોટો ધાર્મિક ગુરુ ગુમાવ્યો છે, પોતાના દેશને પરમ અનુરાગી એક, ખરો સાચો દેશભક્ત ગુમાવ્યો છે, એક પ્રજા વિચારક અને હિંમતવાન અને ખંતીલો કામ કરનાર ગુમાવ્યો છે. મ્હને ખાતરી છે કે ત્યારે આ સમયનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે આધુનિક હિંદના સદાઓમાં બાબુ શિપિર કુમાર ઘાપે અગ્રગણ્ય સ્થાન લેશે. આનો શૂરો, સાચો અને મરણ આત્મા આપણામાંથી ગયો છે તો તેની સ્મૃતિ આપણે કદી પણ આપણા મનમાંથી સ્થાપિત થવા દેવી ન જોઈએ. બાબુ શિપિર કુમાર ઘાપે જોવાનાં જીવન દેશનું પરમ ધન છે, અને એક પછી એક એમ અનેક જમાના માટે અમૂલ્ય વારસો છે. હું વિશ્વાસ રાખું છું કે આ સભા શિપિર બાબુની સ્મૃતિ ચિરસ્થાયી સખવા માટે યોગ્ય ઉપાય લેશે, અને તેમ કરી દેશની સેવામાં ઉત્તમ રીતે વ્યતીત કરેલાં જીવનથી આપણા ઉપર તેમનું જે કાણુ મધું છે તે આપણે વીસરતા નથી એમ બતાવી આપશે.

भगिनी निवेदिता.

ભગિની નિવેદિતા.

[મહાત્મા ભગિની નિવેદિતાએ જન્મવેથી હિન્દની સેવાને ચિરસ્મરણીય કરના માટે કલકત્તામાં અને ૧૯૧૨ ના માર્ચની ૨૩ મી તારીખે એક જાહેર મંભા મળી હતી, તે મંભાએ નામદાર જોખલેએ આપેલું ભાષણ]

અધ્યક્ષ સાહેબ, સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હું આ ઠરાવને અનુમોદન આપવાની ગત લઉં છું. દશ વરતા વધારે વર્ષ થયા ભગિની નિવેદિતાના ગાઢ પરિચયમાં આવનાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો, એટલે તેમના સ્મરણને માન આપનામાં ભાગ લેના માટે આ સભા જોવાનાગઓએ અને આમત્રણ આપનાની જે દૃષ્ટાંતરી છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું. ભગિની નિવેદિતાના અચિતા અને અકાળ મૃત્યુથી આ દેશને જે બારે ખોટ પડી છે તે માટે આપ સોની લાગણીને કદ્દિ અનેરી રીતે દર્શાવી ચૂક્યા છો, અને આ ઠરાવ આ મંભા સમક્ષ રજુ કરતા મારા મિત્રો બામુ સુરેન્દ્રનાથ મેનરજી અને મિ. જ્ઞેરે, એ ભગિનીના મહાત્મ્યની ઘણી છટા ભરી વાણીથી માખ પૂરી છે એટલેહવે મારે તમારે સમય અને વ્યાન અલપમાત્રજ રોકનાનું રહે છે. ભગિની નિવેદિતાની મૂર્તિજ કદ્દક અદ્ભુત મોહ તા વાળી હતી—એની મોહકતા વાળી કે તેમના સમાગમમાં આવતું એ કોઈજળજરદસ્ત કુગતી જળના સમાગમમાં આવવા સરખું હતું એમની આશ્ચર્યકારક બુદ્ધિ, એમની મધુરી વાણી, એમનો અથાગ ઉદયમ, પોતાની માન્યતા અને સિદ્ધાન્તોને વળગી રહેવામાં એમની દૃઢતા અને આ શક્તિઓથી લેશ પણ ઉતરે નહિ એની, વસ્તુમાત્રનું અતતતત પારખી લેવાની એમની અપૂર્વ શક્તિ—આ સોને લીધે, એઓ કોઈપણ સ્થળે અને કોઈપણ જગે અદ્ભુત નારી તરિષ્ પ્રસિદ્ધ થાત અને આ ગુણો સાથે બ્યારે ખીજન અદ્ભુત ગુણો ભજેલા હતા—હિન્દ માટે તેમના જેવો નિમીમ પ્રેમ, હિન્દના હિત માટે ગાઢ ભકિત, તેની સેવાને માટે સંપૂર્ણ સ્વાર્પણ અને તેને ખાતર, વિના ફરિયાદે એટલુંજ નહિ પણ આનંદથી આદરેલું ઉચ્ચ તપ—એ સૌ ગુણો,

માથે બળેલા હતા. તો ભગિની નિવેદિતાએ આપણી કલ્પનાને આકર્ષી અને આપણાં હૃદયને વશ કીધાં, અથવા તેમના સંબંધમાં આવનારના વિચારો અને કલ્પના પર ગંભીર અને ઉંડી અસર કરી, અને કોઈપણ દેશમાં અવતરી તેને માટે જીવન વ્યતીત કરનાર શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી પુરુષોમાં તેમની ગણના થઈ, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય છે ? કેટલાક લોકો પોતાની મ્હોટપમાં આપણને કહે છે કે ભગિની નિવેદિતા આપણું બધું કરવા અત્રે આવેલાં, તેમ ન હતું. આપણી મુશ્કેલીઓ, આપણી ખામીઓ અને આપણાં મંકટથી દ્યાર્દ્ર થઈ માનવ જાતિનાં શ્રેય માટે કામ કરનાર તરિક્કે પણ તેઓ ન આવેલાં; તેઓ તો પોતાને હિંદુ તોડું થયું છે એમ માનીને આપણી પાસે આવ્યા હતા. તેઓ આપણે ત્યાં આવ્યા તે તેમને હિંદની મોહિની લાગી હતી તેથી આવ્યા, એક તરફથી હિંદને પોતાનાં હૃદયની ભક્તિ સમર્પણ કરવા આવ્યા, અને બીજી તરફ આપણે જે મહા કાર્ય કરવાનું છે તેમાં આ દેશના પુત્રો અને પુત્રીઓની સાથે રહી કામ કરવા અત્રે આવ્યા. અને જે મુંદર, મંપૂર્ણ રીતે તેમણે હિંદને પોતાનું કરી લીધું, તેનો શબ્દોથી દર્શાવાય એમ નથી. ભૂતકાળમાં હિંદ જે ગૌરવની ભૂતિ હતી, તે ગૌરવ, તેમજ બાવીમાં પ્રભુ કૃપાથી જે ગૌરવની ભૂતિ તે થશે તે ગૌરવને જ તેમણે પોતાનું કરી લીધું હતું, એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણા જીવનનાં દુઃખો અને મુશ્કેલીઓથી જરા પણ ડગ્યા વિના, અને આપણાં અજ્ઞાન, વહેમ અને આપણી મલિનતાથી પણ દંટાળો ખાધા વિના, તેમણે દોષ અને ન્યૂનતાઓથી પૂર્ણ એવા વર્તમાન હિંદને પોતાનું કર્યું હતું. આવી રીતે સંપૂર્ણતાથી આપણું જીવન ગાળવાનું તેમને દેટલું કટ અને મુશ્કેલી બર્યું, કેટલું બધું અમંગલિત થઈ પડ્યું હશે, એવું મનનનારા આપણામાં કેટલા બધા થોડા છે ? હિંદને પેટે જન્મી, હિંદને બોલે ઉછરેલા આપણે પણ ત્યારે પરદેશમાં મુમાશરી કરવાને લીધે અથવા એવાં બીજાં કારણોને લીધે જે આ અસહ જીવનમાંથી એકવાર બહાર નીકળી જવા પામીએ તો પાછું આપણને તે અસહ જીવનમાં પડવાનું કોઈપણ રીતે રહેલું લાગતું નથી; તો પછી હજારો માઈલ દૂર જન્મી, આપણાથી ઘણા જાડા સંબંધોમાં ઉછરેલાં તેમને તો આપણાં જીવન

સાથે સંપૂર્ણ એકતા કરી, આપણે માટેનું જીવન પૂરું કરવાનું, કેટલું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હશે? સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, જ્યારે આપણે આવો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે, આપણને વધારે મ્હોટાં અને વધારે સારા કામો કરવાને દોરતી અને પ્રેરતી, દોષ શ્રેષ્ઠતાની મૂર્તિ આપણી નજર આગળ તર્યા કરે છે. આ સભા ભગિની નિવેદિતાને માટે યોગ્ય સ્મારક ઉભું કરવાને જોલાવવામાં આવી છે. હું આશા રાખું છું અને મને વિશ્વાસ છે કે, એ સ્મારક ઘટતું હશે, આ મહા નગરને ઘટતું, અને ભગિની નિવેદિતાએ આપણને જે પ્રેમ અર્પો હતા તેને તથા આપણને તેમને માટે જે પ્રેમ અને આદર હતા તેને ઘટતું હશે. પરંતુ એક ઘટતુ સ્મારક કરવું એટલું જ બસ નથી. જો તેમને લીધે આપણામાં દેશભક્તિની ન્યોતિ વધારે નિર્મળ અને ઉજળી ઝળકતી ન થાય, જો નાગરિકના ધર્મ વિભેની અને સમાજ-સેવાની આપણી ભાવના વધારે ઉન્નત ન થાય અને આપણી દેશમાતા માટે ખરા દિલના અભિલાષ અને ઉમદા પ્રયાસોથી આપણું જીવન નહિ ઉભરાય, તો મને લાગે છે કે આપણાં પરમ પ્રિય સદ્ગત ભગિની નિવેદિતાએ આપણે માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું તે વૃથા અર્પણ કર્યું કહેવાશે. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હું આ ઠરાવને અનુમોદન આપું છું.

मि. ए. ओ. ह्यूम.

રાજ્યનું એક ખાસ ઉત્તત્ત્વ લક્ષણ તો એ છે કે આ દેશનાં દિગ્ગંડમાં હિમાયત કરનારા સુવિખ્યાત અને નિઃસ્વાર્થ મહાપુરુષોની દેશને કદી ખોટ પડી નથી. એડમંડ બર્કે સો વર્ષ ઉપર આપણા દેશની કેવી સેવા બજાવી હતી ! તેવીજ મેવા બજાવ્યાને લીધે બ્રાઇટ, ફોર્સેટ અને બેંડોનાં નામ આપણા લોકોમાં બહુ પરિચિત થઇ પડ્યાં છે. મેં જે ચાર સુદૃઢ કથાં તે રાષ્ટ્રીય સભાએજ ઉત્પન્ન કર્યાં છે, અને રાષ્ટ્રીય સભાના કાર્ય તરીકે મુખ્યત્વે કરીને એ હૃમના હાથેજ થયેલું કામ છે. એથી વિશેષ કરવાનું કાંઈ એક જાણના બાબમાં હોય શકે ખરું ? વળી, મિ. હૃમનો માર્ગ સીધો સાફ ન હતો. તેને અનેક શુભ ચિંતક મિત્રોની વારંવાર થતી ગેર સમજ અને કદા દુશ્મનોના નિર્હિત્ત હુમલાઓ સામે કામ કરવાનું હતું, અને આટલી મુશ્કેલી જાણી બસ ન હોય તેમ પ્રભુએ તેમને બીજી વધારે કંઠે કસોટી ઉપર ચઢાવ્યા છે. ગયા બે વર્ષમાં તેમને બે મહા વિપત્તિઓ પડી છે; સ્વર્ગનાં વિયોગનું દુઃખ સર્વદા ખેદ જનક અને દુઃસહ તો છેજ, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્યારે માણસનું મન સ્વર્ગનોમાં કંઈક વધારે આસક્ત હોય છે ત્યારે તો તે અધિક ખેદ જનક અને અધિક દુઃસહ લાગે છે; આવા એક દુઃખે એમનું ગૃહ રમણન સમુ થયું; તેજ વખતે એમનું લોકશવન પણ, ઈંગ્લંડમાં એમના એક ઉત્તમ અને પ્રમુખ સાથી અને હિંદમાં પ્રિયતમ અને અતિ શ્રદ્ધારૂપદ સહાયકના દુઃખદ અને અકાળ મૃત્યુથી કંટકમય બન્યું. આવી આવી મુશ્કેલીઓ અને વિપત્તિઓ બલભક્ષાના હાથ હરાવે એવી છે; પણ આમ છતાં મિ. હૃમ તો ચોતે પસંદ કરેલાં કર્તવ્ય પંથમાં દૃઢતાથી અને સ્થિરતાથી આગળ વધેજ ગયા છે. હિંદની પ્રજા ત્યારે આ બધું રમરણમાં લાવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેમના હૈયાં ઉપકાર, સ્તુતિ, સન્માન અને પ્રેમથી ઉભરાઈ જાય છે. કારણ કે મિ. હૃમે હિંદના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી સંસારી અને દેશબક્ત જનોને એક સામાન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે બેગા કરી, દેશને ચોતાના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વારજ એક પ્રજા તરીકે જાણ લેતો અને ચિંતન કરતો કાઢ્યો છે. એમણેજ આપણા ટકુમશુ પગલાને ટટાર કાઢ્યાં છે, અને આપણી દુબળી વાણીમાં દૃઢતા પૂરી છે. હરેક પ્રકારની નસિયતે

અને સંકેટોમાં, કટ્ટા દુષ્ક્રમનોના દુષ્ટ દુષ્ક્રમોમાં, અને કપડી ગિત્રોના વિશેષ દુષ્ટ ઝખમોમાં, એમણે આપણે માટે પોતાનું તન તોડ્યું છે. આપણે માટેજ એમણે વૃદ્ધાવસ્થાને આવશ્યક સુખશાંતિ તત્ત્વો છે, અને આપણી સેવામાંજ એમણે એમનો કાળ, એમનું બળ, એમની શક્તિ, એમનું ધન, એમનું સર્વસ્વ ખર્ચ્યું છે. અને આ સૌ ઉપરાંત આપણે આપણા દેશના ઉદ્ધાર માટે કેમ મથન કરવું જોઈએ તેના એઓ પોતાનાં જીવનથી ઉત્તમ અને બળ્ય દૃષ્ટાન્તરોપ થયા છે. મિ. હૂમે જે સેવાઓ બજાવી છે તે આવા ઉચ્ચ પ્રકારની છે, અને કોઈ સમારકથી કે કંઈ ઉપહારથી તે સેવાઓ પાડ વાળી શકાય એમ નથી. તે સેવાજ તે સેવાનું ફળ છે, અને ધાતુના કે આરસનાં સમારક કરતાં વધારે ચિરંજીવ સમારકરૂપ છે.

આખરે, આવતી કોઈએસમાં મિ. હૂમ આવી શકવાના નથી તે ખાતર હું બહુ દીલગીર છું. પડિત અન્નેધ્યાનાથના ખેદ કાગક મંત્રાનુભવે લીધે કોઈએસની ધુરા મિ. હૂમજ ધરત તો ઠીક થાત. પણ મિ. હૂમે આ બાબતમાં પ્રથમથીજ નિશ્ચય કરેલો હોવાથી આપણે તેમનો નિશ્ચય સારા માટેજ હશે એમ કરીને તેને શરણુ થયા સિવાય ચાલે એમ નથી. મિ. હૂમ પૂનામાં એટલો બધો અલપ સમય રહ્યા છે કે એમને આવકાર અને વદાય દેવાનું એકી વખતે કરવાની આપણને ફરજ પડી છે, તે ખાતર પણ હું અત્યંત દીલગીર છું. પણ એ બાબતમાં આપણે એમના નિશ્ચયને શરણુ થવાનું છે, અને મારે હવે એમને તથા એમની પુત્રીને સુખમય પ્રવાસ અને ઈંગ્લંડમાં નિવાસ ઈચ્છવા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. એમણે પોતેજ લૉર્ડ રિપર્નને ઉદ્દેશીને જે શબ્દો વાપરેલા તેજ શબ્દોમાં હું એમને વિદાય દઉં છું:—“સીધાવો, સીધાવો; પ્રજાનો પ્રેમ અને પ્રજાની પ્રાર્થના તમપર છત્ર ધરે છે; દેશ અને કાળનાં અંતર તમને અમારાં ભક્ત હૃદયથી વિખૂટા પાડી શકશે નહિ.”

सर विलियम वेडरबर्न.

ઉપયોગી થઈ પડશે એટલીજ ખાતરી એમને માટે બમ હતી, અને બહુ અનરથ થયેલી છતાં અને તખીઅત કયલેલી છતાં, એઓ આપણી મબાના પ્રમુખ થવા માટે પ્રવાસે નીકળ્યા વાર, એટલીજ વાત આપણને એમના સદાના ઋણી બનાવેછે, છતાં આ તોફાનના દિવસોમા આપણા નાવનું મુકાન એમણે જે રીતે ચલાવ્યું છે, અહીં આખા ત્યારથી તે અત્યારની ઘડી સુધી એમણે આપણા કાર્યને જે રીત પોતાની પ્રત્યેક પગ અને વિચાર મમખ્યા છે તે રીતથી આપણા દરેકના હૈયા એમને માટે સ્તુતિ અને આભારથી ભરાઈ ગયા છે આ દિવસોમા એમનું અવલોકન કબ્બાની મ્હને ખાસ સધિ મળી છે, અને હું આપને ખી સકીશ કે એઓએ આપણા ટ્રિનાગ ઉપર પગનું મૂક્યું ત્યારથીજ આપણા પ્રમને મરજ, સુદર અને સફળ રીતે ઉજલવું એ એકજ વિચાર એમના મનમા રમી ન્હોતો સર વિલિયમે પોતાના અનેરા શાણપણ અને જીલુવટથી-લાખા અનુભવથી નીપજેના તેમના શાણપણથી અને તેમની ન-મસિલ જીલુવટથી, આપણા કાર્યને માર્ગે પાડ્યું છે, અને શાણપણ અને જીલુવટ ઉપરાત એમણે પોતાના ભાગમાં બહુ યુક્તિ બહુ ધીરજ અને બહુ નમ્રતા વાપરી છે, અને મબાનું સધળું કામ એટલું બધું સફળ થયું છે—માનું છું તમે સૌએમ માનો છો કે તેમજ થયું છે—કે તેનું માન મુખ્ય વે અર વિનયમતા પ્રમુખપદનેજ ઘટે છે માત્ર હવે એમવાત કહીને હું એમી નમ્રતા સર વિલિયમે આ બધું આપણે માટે શા કારણે કર્યું છે આટલી બધી લાખી સફર એમણે શા માટે કરી છે એમની નોકરીના રખર્ચ બાદ કરીએ તો, બાકીના મીજા રખર્ચ થયા આટલો બધો શ્રમ એઓ શા માટે ઉઘવી રહ્યા છે? આનો ઉત્તર એ રીતે આપી શકાય એક રીતે ઉત્તર તો એ કે એમની પ્રકૃતિજ એવી છે કે એમને તેમ કર્યા વિના નહીં નહિ બીજી રીતનો ઉત્તર એ છે કે સ્વભાવથીજ સર વિલિયમ નમ્રતા અતિ ન્યાયી મનુષ્યોમાના એમ છે એમની પ્રજાજ, પ્રખર, નિરપેક્ષ ન્યાય યુક્તિને લીધેજ આટલું બધું કામ એઓએ કર્યું છે એમણે બધું કે દાલની વાવરથા આ દેશની પ્રજાને માટે ન્યાયયુક્ત નથી, અને તે વ્યવસ્થાને નિર્ધાર ન્યાયયુક્ત કરના માટે તમા આ દેશની પ્રજાને સંબોધે

અન્યાય દૂર કરવા માટે એમણે પોતાનું શરીર અને પ્રાણ સમર્પ્યા છે. આ ઉપરાંત આપણને સૌને ખબર છે કે માનવજાતિનું શ્રેય માધવા પ્રતિ એમને બહુ ભારે, બહુ પ્રબળ આસક્તિ છે. ન્યાં કાંઈ અનિષ્ટ સર વિલિયમને જણાય છે ત્યાં લાગણું જ તેમનું હૃદય દોડી જાય છે. માનવ જાતિના શ્રેય માટે એમની હૃદી આસક્તિજન એમને આ દિશામાં લઈ આવી છે. આ બે સામાન્ય કારણો છે. એમની પ્રકૃતિજ આવી છે, આવાજ એઓ ધરાવવા છે; પણ આ સિવાય બીજાં પણ બે કારણો છે. પ્રથમ કારણ, આ દેશના લોકો માટે તેમનો ઉડો, ઉલ્લસાતો પ્રેમ છે, જે પ્રેમ અનેક કમોટીએ ઉતરી ચૂક્યો છે, અને જેવી કસોટીએ હિન્દીઓ પણ કદાચ ન ઉતરી શકે. બેશક, હિન્દ માટે તેમનો પ્રેમ ધણાખરા હિન્દીઓ અને ખરેખર કોઈપણ અંગ્રેજના કરતાં વધારે કહેવાય. એમણે આપણને આપણી ખામીઓ જતાં ચાલ્યા છે. એઓ સદા આપણા અપગંધો જતા કરવાને તત્પર રહ્યા છે, સદા એમણે આપણું જે કાંઈ સાર હોય તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લેવાની બહુ કાળજી રાખી છે, અને સદા એમણે આપણે ઠીક કર્યું હોય ત્યારે આપણને ઉત્તેજન આપીને અને આપણે સાર માહું ગમે તેમ કર્યું હોય તોપણ સદા આપણને પોતાની જાગ્યમાં રાખીને ઉમંગથી આગળ વધવાની ઉલટ આપણામાં પ્રેરી છે. ત્યારે હિન્દ માટે તેમનો પ્રેમ એ તેમણે આપણે માટે કરેલાં કામનું એક કારણ છે, અને બીજું કારણ હિન્દની પ્રજામાં તેમનો વિશ્વાસ એ છે. હિન્દની પ્રજામાં એમનો વિશ્વાસ એ એમની મહા વિશિષ્ટતાનો એક ભાગજ છે. એમણે, પોતાના દેશ બધુઓએ પોતાને વગોવ્યા છે જતા, આપણામાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે; એમણે અણુગમતા સંજ્ઞામાં પણ આપણમાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે. એમણે આવી રીતે આપણમાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે તે કારણથીજ તેઓ તહાડ તાડકામાં અને જશ અપજશમાં આ ૨૫ વર્ષ થયાં ઈંગ્લંડમાં પોતાનું કામ લઈ શક્યા છે, અને આ કામ કરીને હવે તેઓ તેમની વૃદ્ધાવસ્થાએ આપણી સુશક્લીઓમાં આપણને મદદ કરવા, અને આપણા માર્ગ સરળ કરવા આવેલા આપણે બેઠુંએ બેઠુંએ; અને મને ખાતરી છે કે હિન્દના

લોની એમણે જે જે મતાસેના બજાવી છે તેમા આ સેવા તો સૌથી
 મહોમી મનાશે અને એમણે ઠરેના સૌ મર્થના શિખરે પિરાજશે હવે હું
 વલુ હોવા માગતો નથી, અને આટલું પણ મેં ન કર્યું હોત તો ચાલત
 આપણે માટે આટલું કામ કરનાર આધુનિક કાળના આ મહાન પૂજ્ય
 ઋષિનું ચિત્ર, એટલું તો ઉત્તરિમદ છે, એટલું તો સુદર છે, અને એટલું
 તો એતનમદ છે કે તેનું વર્ણન મ્હ શકે એમ નથી, પ્રેમ અને ભક્તિથી
 વ્યાન કરવા જેવું એ ચિત્ર છે, મૌનથી મનન કરવા જેવું એ ચિત્ર છે
 માટે હું આપને વિનંતિ નહીં છે કે મેં રજૂ કરેલો દરાવ આપ આનંદ
 સાથે પસાર કરશે.

સર વિલિયમ વેડર્ન.

૨.

[લેડી વેડર્નને દેશી કારીગરીનો, હીરા અને મોતીથી મઢેલો અને મીનાકારી કામવાળાં, રત્નમંડિત કમલપત્રોના લોલકવાળો એક હાર ભેટ આપવાને માટે ૧૮૧૨ના જુલાઈની ૪ થી તારીખે લેડી સ્વાનને ત્યાં ખાસ એક “અંટહોમ” આપવામાં આવ્યું હતું, તે વખતે નામદાર ગોખલેએ નીચે પ્રમાણે બાબત આપ્યું હતું:—]

સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, સર વિલિયમનું સરકારી અધિકારી તરીકેનું જીવન મુજબ ઈલાકામાં ગયું હતું, અને જો કે તોફારીમાંથી વદાઃ થયા પછીનું એમનું કાર્ય સમસ્ત હિન્દને માટે હતું, તોપણ, મુજબ કુદરતી રીતે તેને માટે ખાસ અભિમાન ધરાવતું હતું. એટલા માં, ત્યારે તેઓ અલ્લાહાબાદ ટ્રાંસિસનું પ્રમુખપદ લેવાને હિન્દ આવવાના છે એવું ચેકસ પણ નહીં થયું, ત્યારે મુજબના ધણા અગ્ર-ગણ્ય શહેરીઓએ તેમના પ્રતિ અમારું માન અને સ્નેહ યોગ્ય રીતે દર્શાવવાને એક કમિટી નીમી. આ કમિટી એવા ઠરાવ ઉપર આવી કે, સર વિલિયમ હિન્દમાંથી પાછા ફરે ત્યારે તેમને વદાય દેવાને મુજબમાં એક મેનલસ કરવી. દુર્ભાગ્યે તેમને માથે આવી પડેલાં અનિવાર્ય કાર્યના સતત બેગબને લીધે તેમની તબીબત બગડી, અને અલ્લાહાબાદથી કલકત્તે ગયા પછી મુજબ આવવાને બદલે તેમણે કલકત્તેથી પરબારા ચુરોપ ઉપડી જતું વધારે ઠીક ધારવામાં આવ્યું. મુજબની કમિટીએ આ મિનલમને માટે ચાર હજાર રૂબીઆ એકલ કર્યા હતા, તેને સ્વાભાવિક રીતે આ ઠરાવથી બાળીજ નાઉમેદી થઈ, પરંતુ બીજા કાંઈ ઉપાય નહોતો એટલે એ વાત તેમણે માન્ય રાખી. સર વિલિયમે હિન્દની અપ્રતિમ સેવા બજાવી હતી, હિન્દની છેલ્લી મુલાકાત લેવાનું જોખમ ખેડ્યું હતું, આપણા કારણે લેડી વેડર્નને લણાસમય ચિન્તામાં ગાળવો પડ્યો હતો, એમ તેમના કાગળો ઉપરથીજ માત્ર નહિ પણ તેમની નસ પાસેથી મળેલા સમાચાર ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું—એ મર્વતું સ્મરણચિન્હ લેડી વેડર્નને

મોકલવામાં એ રકમનો ઉપયોગ કરવાનો આખરે એ કમેટીએ નિશ્ચય કર્યો જ્યારે સર વિલિયમને કમિટીના આનિર્ણયની ખબર પડી ત્યારે તેમણે કમિટીના રોકેટરી મિ. વાન્ગને એક પત્ર લખી, આશ્ચર્યપૂર્વક વિનંતિ કરી કે આ સ્મરણચિન્હ બનાવવામાં ધણીજ નાની રકમ ખર્ચવી, અને બાકીની રકમ મિમ ફોરેસ નામની જોલના સ્મારક તરીકે ગામડાઓમાં આરોગ્ય સુધારવાના ઉદ્દેશથી મુ'બઈમાં જે ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તેમ આપી દેવી. કમિટી જોકે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવાને ધણીજ તારાજ હતી તો પણ તે સર વિલિયમના ઇચ્છાનો સમૂળો બનાવર કરી શકી નહિ એટલે છેવટે એવો ફાસલ કરવામાં આવ્યો કે એ રકમમાંથી એક હજાર રૂપીઆ. મિસ નામની જોલ ફંડમાં આપવા, અને બાકીની રકમ લેડી વેડર્જનને એ સ્મરણચિન્હ ભેટ આપવામાં જ વાપરવી. આ સ્મરણચિન્હ તરીકે હિન્દી કારીગીરીનો, બેંગલોરમાં બનાવેલો, અને મધ્યમાં કમળાકૃષ્ણ વાળો, એક હાથ આપવાનો નિશ્ચય થયો. આ ઉનાળામાં હું ઈંગ્લેન્ડ આવવાનો હોવાથી કમિટીએ, તેમના તરફથી આ ભેટ કરવાનું કાર્ય કૃપા કરીને મને સોંપ્યું. હું હિન્દુસ્થાનથી નીકળ્યો તે પહેલાં કમિટીના રોકેટરીનો મને ત્રિવેનો પત્ર મળ્યો હતો.—

બાંધી ગોખલે,

“સર વિલિયમ વેડર્જન જોખલે રીમેપ્શન કમિટી, ડીસેમ્બર ૧૯૧૦” તરફથી, સર વિલિયમની મુ'બઈની ગઈ સુલાહાતના, અને મુ'બઈ શહેર અને ઇલાકામાં તેમને માટે જે માન, પ્રશંસા, અને પ્રેમ છે તેના, અને હિન્દને અર્પણ કરેલાં એમના સમસ્ત જીવન દરમ્યાન એમણે હિન્દની જે મદદાન અને અમલ્ય સેવા બજાવેલી છે તેનાં સ્મરણચિન્હ તરીકે, લેડી વેડર્જનને એક હીરાનો હાર ભેટ કરવાનો સર્વાતુમતે ફાસલ કરવામાં આવ્યો છે. આપ યુરોપ જવા નીકળનાર છો અને થોડો સમય લંડનમાં પણ ગાળવા ધારો છો, તો અમારી કમિટી તરફથી લેડી વેડર્જનને એ હાર ભેટ કરવાનું માન્ય રાખવાની કૃપા કરશો એવી આ કમિટીની વિનંતિ છે.

કમિટીની આ ઇચ્છાનુસાર આ હાર લેડી વેડર્બર્નને ભેટ કંવાનુ સુભાગ્ય મને હવે પ્રાપ્ત થયું છે. હિન્દના અસંખ્ય લોકોનાં પ્રેમ, આભાર, અને ભક્તિના પાત્ર સર અને લેડી વેડર્બર્ન ધણું છવે !

મતારીઓ અને ગૃહસ્થો, મેં આરંભમાંજ તમને જણાવ્યું હતું તેમ ૧૯૧૦ માં હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભાના આગેવાનો કેટલાક ખાસ કારણોસર સર વિલિયમ વેડર્બર્નને પ્રમુખ તરીકે બોલાવવાને ધણા આતુર હતા. મારે તમને એ કારણાં હુંકાણામાં સમજાવવાં જોઈએ એમ હું ધારું છું. ૧૯૧૦ ના વર્ષમાં હિન્દના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ ચોક્કસ રીતે બંધ પડ્યું, અને એક વધારે ઊંજળા પ્રકરણનો આરંભ થયો. ૧૯૦૮ના અંતમાં જે દૂર લક્ષી સુધારાની ચોજના પ્રકટ કરવામાં આવી હતી, તે ૧૯૦૯ માં અમલમાં મુકવામાં આવી, અને ૧૯૧૦ના આરંભમાં નવી ધારાસભાની પ્રથમ ચુંટણી. એ એક અગત્યનો પ્રસંગ હતો અને, —સરકારી અને ખીન-મરકારી સભ્યો, હિન્દુ અને મુસલમાન, તથા પ્રગતિકો (Progressive Party) ના જુદા જુદા ભિન્ન ભેદો એમ આખી પ્રજાના સર્વ વર્ગોએ, નવી ચોજનાને સફળ કરવાને એક સંપથી પ્રયત્ન કરવાની ધણીજ જરૂર હતી. જૂના મતભેદો બાજુએ મુકવા જોઈતા હતા; અને જે નવીન યુગનો આરંભ થવાનો હતો તેમાં દેશ સફળતાથી પ્રવેશ કરી શકે તેટલા મારે જુના કલહો વિમારે પાડવા જોઈતા હતા. નવી ચોજના દાખલ કરવામાં આવી તે પહેલાં કેટલોક સમય થયા પ્રજા અને અધિકારીઓ વચ્ચેનો વિરોધ ધીમે ધીમે વધતો ગયો હતો, અને એજ વિરોધને લીધે નવા મેકનાંજ આરંભના વર્ષોમાં સખ્ત કડવાશ ઉત્પન્ન થવા પામી હતી. ઘણા લાખા સમયથી પરસ્પર હળામળાને વચનાગ હિન્દુ મુસલમાનોમાં પણ, નવા હક્કોમાં મુસલમાન પ્રજાને કેટલો ભાગ મળવો જોઈએ તે આખલ એકાએક પડેલા સખ્ત મતભેદથી બહુ મ્હોટો ભેદ પડી ગયો હતો. અને ૧૯૦૭ ની સુરતની રાષ્ટ્રીય સભા વખતે બનેલા બનાવોને લીધે, દેશના રાષ્ટ્રીય સભાના આગેવાનોનાં દિલમાં ઉંડી કાટ પડી હતી. અને તેની સાથેજ વિભેદમાંથી અચૂક નીપજનારાં બચકર પરિણામો પણ પેદા

થયા હતા આ સર્વ બેદોને લીધે સુધારાની યોજનાના કાર્યમાં અનેક નિષ્ફો નડ્યા વિના રહેત નહિ, અને આ કારણને લીધે આ બાબતમાં પડી ગયેલા ભિન્નભિન્ન પક્ષોને સર્વ તરફથી સમજાવી મતબેદ સમાવવાની આગ્રહપૂર્વક દલીલ કરવાની ૧૯૧૦ માં અતિશય જરૂર હતી અને રાષ્ટ્રીય સભાના આગેવાનોને એમ પણ લાગ્યું કે તેમના તરફથી સર્વ વિલિયમ જેઝર્જન સિવાય, ખીજે કોઈ પણ જણ એ દલીલ, વધારે વજનથી અને વધારે અસરકારક રીતે કરી શકે એમ ન હોતુ એટલે એક મહાનુ વિશ્લિકાર તરીકે તે વર્ષે સર વિલિયમને હિન્દુસ્થાન આવવાનું આમત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું એઓ તે પ્રસંગની જરૂરીઆતો કેટલી મ પૂર્ણ રીતે સમજ્યા હતા, અને સમાધાન કરાવવાના કાર્યમાં એમણે પોતાનું સમગ્ર ચિત્ત કેવી રીતે પરાગ્યું હતું તે રાષ્ટ્રીય સભાના પ્રમુખ સ્થાનેથી કરેલા એમના બાપણે જણાવી આપ્યું હતું, એ બાપણનો વાદી સર્વ ત્રિગુણ સમાધાનનો હતો—અધિકારીઓ અને લોકો વચ્ચે સમાધાન, હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે સમાધાન, અને રાષ્ટ્રીય સભા પક્ષવાળા અને રાષ્ટ્રીય સભામાંથી ખસી જનારાઓ વચ્ચે સમાધાન એક અનુભવ વૃદ્ધ અમલદારની અને હિન્દી અભિવાધોના એક નિષ્ઠ પોતાની સત્તાથી એમણે અધિકારીઓ અને બિન અધિકારીઓને, તેમના જીવના મતબેદોને અને તેટલા બાજુએ મુકી નવી સુધારાની યોજના નીચે પરસ્પર ગુણગ્રાણી યદ્દિસહકાયના બાવથી પોતાની ફરજે બજાવવાનો આગ્રહ કર્યો હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે જરા પણ બેદબાવ ન ગણતા સમસ્ત હિન્દની લાભને માટે મથન કરનાર તરીકે તેમણે બન્ને ધર્મના લોકોને તેમનું વિપુલ મામાન્ય હિત વિચારવાનો અને તેમની એક માતૃભૂમિ પ્રતિ પવિત્ર સેવા અદા કરના માટે બેગા થવાનો આગ્રહ કર્યો પરંતુ છોડા પચીસ વર્ષ થયા વિલાયતમાં, હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભાના સર્વ માન્ય નેતા તરીકે એઓએ, કૌંચેસ તજ ગયેલાઓને કૌંચેસમાં પાછા બજવાનો આગ્રહ કર્યો, તથા કૌંચેસવાળાઓને તેમને પાછા આવવા માટેનો માર્ગ, કૌંચેસના મૂળ સિદ્ધાન્તોને બાધ આવવા દીધા સિવાય, ચરણ કરી આપનાનો આગ્રહ કર્યો અને ચારે દિશામાં એમના શબ્દોને ઉદ્ધાસ અને દિલસોજીથી વધાવી લેવામાં આખ્યા ન્યા ન્યા એઓ ગયા

ત્યાં ત્યાં અધિકારીઓએ તેમના પ્રતિ પોતાનું માન પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રસંગ સાંધ્યો હતો, અને નામદાર વામ્પસરોએ પણ સર વિલિયમને કરેલા કાર્ય માટે સંતોષ દર્શાવ્યો હતો. આંગ્લ-હિન્દી વર્તમાનપત્રોએ પણ એમનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યો હતા, નામદાર આગાખાન પણ મુસ્લીમ લીગના પ્રયાસેક અગ્રગણ્ય સભ્યો સાથે નાગપુરમાં મુસ્લીમ લીગની એક મળી હતી ત્યાંથી અઘાઘાખાનમાં રાષ્ટ્રીય સભા મળી હતી ત્યાં ખાસ સર વિલિયમનાં પ્રમુખપદ નીચે, હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચેના સંબંધ વિશે વિચાર કરવા મળેલી એક ખાસ પરિષદમાં ભાગ લેવા ગયા હતા. જેઓ રાષ્ટ્રીય સભામાંથી ખસી ગયા હતા તેઓના તરફથી પણ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી, પ્રાગતિકોના બન્ને વિભાગોમાં પાશું ઐક્ય શી રીતે થાય તે સુચવનારા પત્રો તથા તારો એમના ઉપર આવ્યા હતા; અને તેમાં તેઓએ ઘણીજ સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રીય સભાવાળાઓ સાથે તેમને ગમે તે મતભેદ હોય છતાં સર વિલિયમ વેડર્બર્ન માટે તો તેમને અતિશય રનેહ, ભક્તિ, અને આભાર સિવાય બીજી લાગણી છેજ નહિ. આ પ્રમાણે અમારા દેશની સ્થિતિના એક અણીના પ્રસંગે, એક વિદિકાર તરીકે અમે ૧૯૧૦ માં સર વિલિયમને બોલાવવાને આતુરતા દર્શાવી હતી. પરંતુ બીજાં પણ એક કારણસર એમને મોટે અમે આતુર હતા. ૧૯૦૮ ની સુધારાની યોજનાએ અમારા ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ ખોલ્યું છે એમ હું અગાઉ કહી ગયોહું; જો કે એ યોજના સાથે, જે અંગ્રેજ રાજ્યતંત્રીઓ લૉર્ડ મોર્લી અને લૉર્ડ મિન્ટોનાં નામો ખાસ કરીને જોડાયલાં રહેશે, તોપણ, ખરું જોતા, કૉંગ્રેસે હિન્દ અને ઇંગ્લંડમાં, પચીસ વર્ષ સુધી જે પાયો નાંખવાનું કાર્ય કર્યું છે તેને લીધેજ એ સુધારાનું ચણતર ઉભું થવા પામ્યું છે. ઇંગ્લંડમાંનું કાર્ય, જે કેટલીક રીતે હિન્દમાંનાં કાર્ય કરતાં વધારે અગત્યનું હતું, તે ખરું જોતાં જે એકત્રિજ અને વિદાત અંગ્રેજ આત્માઓનું કાર્યજ હતું—એક મિ. હૂમ્ જેઓ દુર્ભાગ્યે અત્યારેજ ઘણીજ ગંભીર માંદગી ભોગવે છે, અને બીજા સર વિલિયમ વેડર્બર્ન. એક, હિન્દના બીજા મિત્રોએ પણ વખતો વખત આ કાર્યમાં

મેરે ઘણે અંશે મદાય કરી છે, પરંતુ ખરેખરો બાર તો આ જે બ્યકિતઓએજ ઉપાડ્યો છે; અને સર વિલિયમની, એકચિત્ત બક્તિ, અર્નવરત ઉદ્યમ, અપ્રતિમ કૌશલ્ય, અને અપરિમિત ધૈર્ય સિવાય આ કાર્ય આટલાં બધાં વર્ષો સુધી ચાલુ રાખી શકાયું ન હોત, તેમ આટલું બહુ ફળદાયી પણ ન નીવડત, એમ કહેવામાં લવલેશ અસુકિત નથી.

અમલદાર તરીકે હિન્દ સાથે પચીશ વર્ષ સંબંધ રાખ્યા પછી, સર વિલિયમે અમારે માટે આ કાર્ય રહેઝાજો ઉપાડી લીધું, અને હવે હિન્દની સેવામાં ખીજાં પચીશ વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે, એ બ્લેઝ બહુ આનંદ ધાય છે. જોઓ એમને ઝોળાવે છે તેમને કહેવાની જરૂર નથી કે, હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડ બન્નેના લાભોને માટે શું જરૂરનું છે તે વિષેનાં તીવ્ર જ્ઞાનને લીધેજ આ કાર્ય કરવા માટે તેઓ પ્રેરાયા હતા. અમારે, સર વિલિયમ ઇંગ્લેન્ડના જનપદવાસી મનજનના નમતા છે. એમને શાંત જીવન પ્રિય છે, પોતાના બગીચામાં કામ કરવા પ્રતિ બહુ બાવ છે, અને મુસાફરીનો તેમને ગોખ છે. હિન્દી સનંદી નોકરીમાંથી મુક્ત થયા પછી એમનાં આ વ્યાસગોમાંજ એઓ ખુશીથી ગમ્યા રહી શકત અને તે ઉપરાત પ્રમાણમાં વધારે મુખ્યત્વી પાસાંમેન્ટમા વિરાગવાનો વૈભવ બોગવી શકત—કેટલાંક વર્ષ થયા એઓ પાસાંમેન્ટના મન્ય તો હતાજ અને ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી તેઓ સમ્ય તરીકે ચાલુ રહી શકત. પરંતુ એમને સાગ્યું કે હિન્દને એમની જરૂર છે, એટલે એમણે, પોતાનો કાળ, પોતાની કાર્યશક્તિ, અને પોતાનાં સૌ સાધન નિ સક્રોત્ત હિન્દને ચરણે ધરવાનો નિશ્ચય કીધા. મજારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હિન્દને માટે વખતે વખત, જાખરો પુકાર ઉઠાવનારા અંગ્રેજો આ દેશમાં અગાઉ નથી ચઢ ગયા એમ નથી. એકમંડ અકંથી માડીને આઈર્લેન્ડ ઇંગ્લેન્ડ સુધી મહા પુરુષોની પરપરાએ પાસાંમેન્ટમા હિન્દને માટે લડત ચલાવી છે. અને હિન્દ હમેશાં તેમનાં નામ સ્મૃતિ અને કૃતજ્ઞતા સાથે રમરણુમા રાખશે. પરંતુ જીવનનો તેમનો વ્યવસાય એકલો હિન્દ જ, અથવા મુખ્યત્વે કરીને હિન્દ જ નહિ કહી શકાય. તેમની પ્રજાજ ન્યાયવૃત્તિને લીધે જેઓ વખતો વખત હિન્દને

ઉપયોગ કરીશું તો આ રાજ્યતંત્રને બદલે, ધીમે ધીમે, એવું રાજ્યતંત્ર અમે મેલવી શકીશું, કે જેની ઉપર લોકનિયુક્ત ન્યાયદાર સભ્યો અમલદારોની સામે રહી ટીકા કરી શકશે, અને તે ટીકાને અનુસરીને તે ચલાવવામાં આવશે. અને મને તો આ, પ્રગતિ પ્રતિ એક મહત્વનું પગલું લાગે છે. હું ધારું છું કે, આ દેશના (ઈંગ્લેન્ડના) લોકોને કે પાક્ષાંમે-ટને તરફ આપ્યા સિવાય અમે અમારી સર્વે ન્હાની ન્હાની ફરીઆદો સરકારનાં ધ્યાન ઉપર અસરકારક રીતે લાવી શકીએ એવી ભત્તનું તંત્ર હવે હિન્દમાં ઉત્પન્ન થયું છે. રાજ્યનીતિના કે સિદ્ધાન્તોના મહા પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે તો અમારે હજી આ દેશ પરજ આધાર રાખવાનો છે; પણ સર વિલિયમ વેડર્બર્ન અને તેમના સહકારીઓના પરિશ્રમનું પગિલામ એ આપ્યું છે કે અમારી ન્હાની ગરબે પૂરી પાડી શકે એવું અને અમારૂં બાવી ઘડવામાં અમને સારો પ્રયત્ન કરવાની વધુ શક્તિ આપે એવું પ્રગતિનું આધન અમને હાથ લાગ્યું છે. આ કારણથી, સર વિલિયમે અમારું નિમન્ત્રણ અચૂક સ્વીકાર્યું ત્યારે અમને આનંદ થયો હતો. એઓ હિંદુસ્થાન આવ્યા ત્યારે અમને હર્ષ થયો હતો, અને ઉમંગે આદરેલું પોતાનું કાર્ય, આટલી અવસ્થાએ અને આવી દુષ્ણી હાલતમાં, તખ્તીઅત ઝાઝી બગાડ્યા વિના, આટોપી લઈ એઓ સ્વદેશ જઈ શક્યા તે જોઈ અમને વિશેષ હર્ષ થયો હતો. સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે મારે સર ચાલ્મર્સ અને લેડી સ્વાને આ સમારંભની વ્યવસ્થા કરવાનો જે બારે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે માટે તેમનો, અને આજ સાંજે આપ સૌ હાજર રતાં છો તે માટે આપ સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવાનું જ કાર્ય રહે છે.

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક અને 'હોમ ચાઈસ.'

[વિધાયત ખાતેના ખર્ચ (હોમ ચાઈસ) ઓછા કરવાનો પ્રયાસ કરવા માટે લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકનો આભાર માનવાનો તથા એ ખાતે ઉપડતો નિઠાસ લાવવા માટે એક કમિટી નીમવાની આમની સભાને અરજ કરવાનો ઠરાવ સન ૧૮૮૩ માં લાહોરમાં મળેલી કૉંગ્રેસ સમક્ષ રજુ કરતાં રા. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ કરેલું બાણી.]

પ્રમુખ સાહેબ, મન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, મારે જે ઠરાવ રજુ કરવાનો છે તે આ પ્રમાણ છે:—

‘ આ કૉંગ્રેસ વિધાયત ખાતેના ખર્ચનો બાર ઓછો કરાવવા માટે લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે કરેલી જોસદાર વડીલાત માટે તેમનો ખરા દિલથી આભાર માને છે, અને માન સાથે આમની સભાને વિનવે છે કે તેણે એ પ્રશ્નનો ન્યાયપુરસ્કર નીવેડો લાવવા માટે સત્વર પોતાના સભાસદોની એક કમિટી નીમવી. ’

આ વિષય સંબંધે ગયા મે મહિનામાં ઉમરાવોની સભામાં લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે રજુ કરેલા એક ઠરાવ ઉપર બહુ અગત્યનો વાદવિવાદ થયો હતો, અને બંને પક્ષોમાંના જવાબદાર રાજ્યદારીઓ તરફથી ચર્ચા દરમ્યાન ગંભીર આક્ષેપો રજુ કરવામાં આવ્યા હતા, તે તમોને સૌને ખબર હશે. આ આક્ષેપો એવા હતા કે, જે ઇંગ્લંડની સરકારને દોષધાર ન્યાય મંદિરમાં ખડી કરવામાં આવે તો તેની સામે એક આખું આરોપપત્ર ઘડી શકવા માટે એ ચર્ચા દરમ્યાન થયેલી કષ્ટગુણાતનોજ આધાર મને જસ ચાય. એ ચર્ચા દરમ્યાન કષ્ટગુણ કરવામાં આવ્યું હતું કે વર્ષોવર્ષ હિન્દી પ્રધાન તથા વાઈસરૉય તરફથી વાંધા લેવામાં આવ્યા છતાં, ઇંગ્લંડે વાજબી રીતે જે ખર્ચ આપવું જોઈએ તેનો બાર હિન્દી તીજેરી ઉપર નાંખવામાં આવે છે. લૉર્ડ ક્રિમ્મર્લીએ કષ્ટગુણ કર્યું હતું કે આતુ કારણ માત્ર ઈડિયા ઓફિસનું, વડી તીજેરી અને વૉર ઓફિસના એકત્ર થળ

* આ શબ્દ એના મૂળ અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે, એટલે કે—
કુદાનો સ્વીકાર—admission.

આગળ કશું ચાલતુ નથી એ છે. ડ્યુક ઑફ આર્ગાઈલે બીજી એઃ અગત્યની હેઠકીત પ્રગટ કરી હતી. તેમણે, ધીમા સૂચી ક્ષુ હતુ-કારણ કદાચ એવું હોય કે આ સુર બીજા ન માંભળે-કે બ્રિટિશ પ્રજાએ આ બાબતમાં ઢીલા રહેવું નેમ્તુ નથી, અને આ બાબત મોટી ફરિયાદ છે એવી વાત હિંદ પહોંચી જાય તે પહેલાં એ ફરિયાદની દાદ મળી જવી નેમ્તે. પણ ડ્યુક ઑફ આર્ગાઈલેને ખબર હોય એમ લાગતું નથી કે આજ રાષ્ટ્રીય સભાને સ્થાનેથી લાંબો વખત અગાઉ મિ. પાવર, મિ. નવરોજી કુન્ડનજી અને બીજા ગૃહસ્થોએ આ ગેરવ્યાજબી બોજા વિરુદ્ધ નેસદાર ફરિયાદ ઉઠાવી હતી. વિલાયત ખાનેના ખર્ચના, ખાસ કરીને ગયા ત્રીશ વર્ષના, આંકડા નેશો તો તમોને જણાશે કે તે ૭૦ લાખ પૌંડથી વધીને ૧ કરોડ ૬૦ લાખ પૌંડ સુધી ગયા છે. ને તેના રૂપીઆ ગણીએ તો તે ૭ કરોડથી વધીને ૨૦ થી તે ૨૬ કરોડ સુધી ગયા છે. સાથે સાથે એટલું કહી દેવું વાજબી છે કે આ વધારાનો મોટો ભાગ એવો છે કે તે બાબત આપણે આમની સભા પાસેથી કાઢ પણ દાદ માગી શકીએ નહિ, કારણ હિંદની સરકારે ઈંગ્લંડમાં કર્ન ટીધું છે, અને તે ઉપર વ્યાજ આપવું જ નેમ્તે. આપણે ખાસ બે બાબતમાંથી મોકળા થવાની દાદ માગવાની છે: એક ઈડિયા ઑફિસને અંગે થતો ખર્ચ, અને બીજી, ઈંગ્લંડમાં રહે હિંદી લગ્નકરને અંગે થતો ખર્ચ. ઈડિયા ઑફિસને અંગે થતા ખર્ચ વિષે હું બોલીશ નહિ, કારણ કે ને કે તે ઑફિસમાંથી કેટલાક આબરદાર પરંતુ નિરુપયોગી અને વિધનસતોપી બુદ્ધાઓને મોકળે હાથે પગાર આપવામાં આવે છે, છતાં બીજી બાબતોના મુકાબલે એ એક ન્હાનકડી બાબત છે. અને હાલ તુરત તેને પડતી મૂકવાને દરકત નથી. ઈંગ્લંડને આપવા પડતા લશ્કરી ખર્ચ સંબંધે ગયા ત્રીશ વર્ષના આંકડા તમે નેશો તો જણાશે કે તે ખર્ચ ૨૦ લાખ પૌંડથી વધી ૫૦ લાખ પૌંડથીએ વધારે થઈ ગયો છે, અથવા બે કરોડ રૂપીઆ ને બદલે ૮ કરોડ નેટલો થયો છે. નવું લશ્કર ઉભું કરવાના ખર્ચનો આંકડો પણ ભારે છે. વૉર ઑફિસને માણસ દીઠ ૧૯ પૌંડનો ખર્ચ થાય છે, પણ હિંદુસ્તાન પાસેથી ૧૦૫ પૌંડ લેવામાં આવે છે. સર આર્લ્સ ડિલક જેવા અમાધારણ વજનવાળા

પુરૂં કથું છે કે જ્ઞે હિન્દની સરકારને આ બાબતમાં પોતાનું ધાર્યું કરવા દેવામાં આવે, અને નવા માણસો શોધી લેવાનો અધિકાર આપવામાં આવે તો, સગમગ પોણા કરોડ રૂપીઆ જેટલી રકમ ખચી રહે. લશ્કરી સરસામાનના ખર્ચમાં પણ ફેરફાર થયાં કરે છે. ૫૦ લાખ રૂપીઆની નીચે તો એ ખર્ચનો આંકડો કદી ગયો નથીજ, અને ગયે વર્ષે તો એક કરોડ હતો. બહુ જ નામોશીની વાત છે કે વૉર ઓફિસ પોતે પૂરા પાડેલા સામાનની ભારે કીંમત લે છે એટલું જ નહિ પણ કંત્રાટમાંથી નફો ખાવાને મથે છે. હિન્દી લશ્કર લાવવા લઈ જવાના ખર્ચ તરફ જોઈશું તો જણાશે કે હિન્દમાં લશ્કર લાવવા માટે, અને તેને પાછું લઈ જવા માટે હિન્દના ખર્ચે અમુક વહાણા બાંધવામાં આવે છે, તેનું ખર્ચ પણ બહુ ભારે છે. હવે મારું કહેવું એવું છે કે આ મ્હોટાં વહાણાને બદલે સામાન્ય આગ-બોટામાં બીજા ઉતાડોની માફક બ્રિટિશ લશ્કરને લાવવા લઈ જવામાં આવતું હોય તો શી હરકત છે ! કારણ આ મ્હોટાં વહાણા વર્ષમાં પાંચ મહિના તો પડી રહે છે, અને તેની પાછળ ધણો મોટો અને વગર લેવેદેવેનો ખર્ચ કરવો પડે છે. હજી એક બાબત રહે છે: તે એ કે વૉર ઓફિસ લશ્કરને સગમગ ત્રણ સાડાં ત્રણ લાખ જેટલું પેન્શન આપે છે. ગયે વર્ષે લૉર્ડ નોર્થક્લુકે તેના વિરુદ્ધ જ્ઞેસદાર પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, અને જણાવ્યું હતું કે ગયા વીશ વર્ષે દરમ્યાન ઈંગ્લંડ પોતાનું હજી ઉપરાંત ૪૦ લાખ જેટલા વધારે ખાઈ ગયું હતું. આ સિવાય બીજી બાબતો પણ અહીં કહેવા જેવી છે, પણ હું એટલુંજ કહીશ કે આ વિષયનો જે કોઈ ઉડો અભ્યાસ કરશે તે એવા નિર્ણય ઉપર આવશે કે આ ખર્ચ જ્ઞે ઈંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વધારે વાનખી અને ન્યાય રીતે વહેંચી લેવામાં આવે તો સગમગ ૧૦ લાખ પૌંડ અથવા ૧૫ કરોડ જેટલા રૂપીઆ હિંદી તીજ્ઞેરીમાંથી જતા અટકે. હિંદ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે આ ખર્ચ જે રીતે વહેંચી લેવામાં આવે છે તે રીત એવી છે કે ગોલ્ડ-સ્મીથના “ વિકર ઓફ વેક્ષીલ્ડ ” માંના વામનજી અને રાક્ષમની વાત મને વારેવારે યાદ આત્મા વિના રહેતી નથી. ધણે પ્રસંગે ઈંગ્લંડને હિંદ પાસેથી લશ્કર મંગાવવું પડ્યું છે અને ધણે પ્રસંગે હિંદને ઈંગ્લંડ પાસેથી લશ્કર

મંગાવવું પડ્યું છે. પણ ત્યારે ત્યારે ઈક્ષડે લશ્કર મંગાવ્યું છે ત્યારે તે તેનો ખર્ચ આપવાનું ભૂલી ગયું છે, ત્યારે હિંદે ત્યારે ત્યારે મંગાવ્યું છે ત્યારે ત્યારે તેને સઘળો સાધારણ અને અસાધારણ ખર્ચ ભરી આપવો પડ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ કોઈકોઈ વાર તો સીપાઈઓ ઉભા કરવાનો ખર્ચ પણ હિંદ પાસેથી કઢાવવામાં આવ્યો છે. આ સઘળી બાબતો સંબંધે ફરિયાદ ઉઠાવવામાં આપણે લવલેશ ખોડું કરતા નથી, અને લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે આપણી જે પ્રૌઢ સેવા બજાવી છે તે માટે તેમને આપણા ઘણા ઘણા ઉપકાર ઘટે છે. આ ઠરાવના પ્રથમ ભાગમાં હિંદુસ્થાનના વાજખી હજો માટે બેસઘર વજીલાત કરવા માટે લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકનો આભાર માનવામાં આવે છે, અને બીજા ભાગમાં આમની સલાને વિનવવામાં આવે છે કે તેમણે આપણને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી આખરે ખર્ચ વાજખી રીતે ફાળે પડે તેવી રીતે આખાં પ્રશ્નનો વિચાર ચલાવવા માટે એક કમિટી નીમવી. આટલું કહી આ ઠરાવ આપ દરેકની અનુમતિ માટે આપની સમક્ષ હું રજૂ કરું છું.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પાંક્ત.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૯	કેટલી	કેટલીક
૯	૧૨	નિષ્ઠાથી	નિષ્ઠાથી
૯	૧૩	ખખર	ખખર
૧૩	૧૦	એ	એક
૧૬	૨૯	હુંડે	હુંડે
૬૪	૨૯	નશિયતે	નશિયતો
૭૨	૨	કમિટીએ	કમિટીએ

આ પુસ્તક વિતામન નખારામ દેવલેએ નં-૩૬૨૧ રોડ ઉપર આપેલા
“મુળમી ગૈભવ પ્રેસ” માં છાપ્યું;

અને

ઓફ દંડીયા દોમ રસ લીંગની મુળમીની શાખાના મંત્રી
રાંકરલાલ ઘેલાબાઈ એકરે, ૨૫૧, હોર્નબી રોડ,
ગઢ, મુળમી, પ્રક્ટ કચું
